

MARGO ROASTO

Maaküsimus, rahvuslikud vastuolud ja
poliitiliste ideoloogiate retseptsioon:
ühiskondlik mõte Eesti alal 1905–1916

MARGO ROASTO

Maaküsimus, rahvuslikud vastuolud ja
poliitiliste ideoloogiate retseptsioon:
ühiskondlik mõte Eesti alal 1905–1916

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, Tartu Ülikool

Käesolev väitekirj on lubatud kaitsmisele 27. juunil 2023 toimunud Humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu koosoleku otsusega.

Juhendaja: PhD professor Pärtel Piirimäe

Oponent: PhD Mart Kuldkepp, University College London

Kaitsmine: 10. oktoober 2023 kell 16.15, TÜ senati saal, Ülikooli 18–204

Töö valmimist toetas SA Archimedes doktorantide õpirände stipendium Dora Pluss.

ISSN 1406-443X (trükis)

ISBN 978-9916-27-344-9 (trükis)

ISSN 2806-2337 (pdf)

ISBN 978-9916-27-345-6 (pdf)

Autoriõigus: Margo Roasto, 2023

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

SISUKORD

KASUTATUD LÜHENDID	6
PUBLIKATSIOONIDE NIMEKIRI	7
1. SISSEJUHATUS	8
1.1. Historiograafia	10
1.1.1. Eesti vabariigi periood 1918–1940	11
1.1.2. Nõukogude periood 1940–1991	13
1.1.3. Periood pärast Eesti taasiseseisvumist	16
1.2. Uurimistöö eesmärk ja struktuur	23
1.3. Uurimistöö meetodid	26
1.3.1. Kontekstuaalne meetod	27
1.3.2. Mõisteajalooline meetod	29
1.4. Uurimistöö allikad	30
2. JÄRELDUSED	36
2.1. Poliitilised debatilised maaküsimused	36
2.2. Poliitiliste ideoloogiate retseptsioon rahvuslike vastuolude taustal ..	44
3. PUBLIKATSIOONID	53
KOKKUVÕTE	182
ALLIKAD JA KIRJANDUS	187
SUMMARY	209
ELULOOKIRJELDUS	215
CURRICULUM VITAE	216

KASUTATUD LÜHENDID

BKP – Balti Konstitutsiooniline Partei
EKP – Eestimaa Konstitutsiooniline Partei
ERE – Eesti Rahvameelne Eduerakond
ESDTP – Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Partei
ESDTÜ – Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Ühisus
VSDTP – Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei

PUBLIKATSIOONIDE NIMEKIRI

1. The political debate about the land question in the Estonian area of the Baltic provinces, 1905–1914. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 51, 4 (2020), lk 611–630.
2. Konstantin Pätsi „Maa-küsimus“ ja selle ajalooline kontekst. – *Ajalooline Ajakiri*, 4/2014, lk 303–328.
3. Marksismi retseptioon ja dogmaatilise marksismi kriitika Eesti alal aastatel 1905–16. – *Ajalooline Ajakiri*, 3-4/2021, lk 169–194.
4. Über die Definition und Anwendung ideologischer Begriffe in den politischen Debatten der deutschbaltischen Presse in den Jahren 1906–1914. – *Forschungen zur baltischen Geschichte* 17 (2022), lk 49–71.
5. Baltisaksa publitsistika rahvusküsimusest ja eesti ajakirjanduse vastukajad sellele aastatel 1914–1916. – *Esimene maailmasõda ja Eesti II, toim. Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised* 24 (31). Tartu: Rahvusarhiiv, 2016, lk 328–348.

1. SISSEJUHATUS

19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses toimusid murrangulised ühiskondlikud muutused kogu Euroopas. Teaduslikud avastused ja jätkuv tehnoloogiline areng viisid majanduslike ümberkorraldusteni ja tegid võimalikuks informatsiooni ennenägematult kiire leviku. Tööstusliku tootmise kasv ja linnastumine tõid aga kaasa uued sotsiaalsed probleemid. Nende probleemide taustal kogusid rahva seas toetust omavahel konkureerivad poliitilised ideoloogiad, mis ühiskondlikke protsesse mõtestades püüdsid neid samal ajal ka kujundada. Ideoloogilise võitlusega kaasnesid kõikjal Euroopas poliitilised debadid, milles arutleti poliitiliste muutuste vajalikkuse üle.

Euroopa poliitilist kaarti muutis oluliselt Esimene maailmasõda. Ida-Euroopas oli Esimese maailmasõja ajal süvenenud ühiskondlike vastuolude tagajärjeks paljurahvuseliste impeeriumide lagunemine ja rahvusriikide teke. Nende rahvusriikide sünni eelduseks oli muu hulgas 20. sajandi esimestel kümnenditel hoogustunud ühiskondliku mõtte areng. Omariikluse rajamisel ja edasisel kujunemisel olid määrava tähtsusega poliitilised ideed, mis suunasid uute riikide juhtpoliitikute tegevust. Sageli sisaldasid need ideed vastandlikke eesmärke või pakkusid ühiskondlikele probleemidele erinevaid lahendusi. Seetõttu eelnesid poliitilistele ümberkorraldustele põhjalikud arutelud ja tulised vaidlused, mis tagantjärele annavad tunnistust ühiskonna võimalikest arenguteedest konkreetsel ajahetkel.

Eesti alal leidsid 20. sajandi alguse kõige murrangulisemad ühiskondlikud muutused aset aastatel 1905 ja 1917. Seetõttu on neile aastatele Eesti ajaloo historiograafias ka iseäranis palju tähelepanu pööratud. Ühiskondliku mõtte ajaloo uurija jaoks aga ei ole vähem tähtis ka nende kahe murrangulise aasta vaheline periood, mil 1905. aastal sündinud ideed edasi arenesid ja 1917. aastal tooniandvaks kujunenud ideed alles tekkisid. Nende ideede tundmaõppimine aitab mõista ajaloolisi valikuid, mis tehti Eesti alal 1917. aastal ja sellele vahe- tult järgnevatel aastatel.

Käesolev väitekirj uurib perioodil 1905–1916 Eesti alal toimunud ühiskond- likke debatte ja nendes esitatud poliitilisi ideid. Uurimistöös on kasutatud mõtteajaloo meetodeid, mis rõhutavad, et poliitiliste tekstide mõistmiseks on vajalik nende tekstide ajaloolise konteksti ja kitsamalt mõtteloolise konteksti väljaselgitamine. Kuigi uurimistöös on mõnikord osutatud analüüsitud ideede hilisemale mõjule, väldib uurimistöös teleoloogilist lähenemist, mille järgi vaadeldaval perioodil kujunenud ideed valmistasid pinda ette 1917. aasta revolutsioonile ja oktoobripöördele (marksistlik narratiiv), või autonoomse Eestimaa kubermangu loomisele ja Eesti iseseisvuse väljekuulutamisele (rahvuslik narratiiv). Teisisõnu ei ole uurimistöös eesmärgiks tutvustada teatud hilisema sündmuse mõtteloolist eellugu või eeldusi, vaid väärtustada erinevaid vaadeldaval perioodil esitatud ideid, olenemata sellest, kas ja kuivõrd need ideed mõjutasid nende kaasaegset või ka hilisemat ühiskondlikku tegelikkust.

Kui lähtuda eeldusest, et ühiskondlikel muutustel puudub selge eesmärk ja need ei järgi determineeritud arengusuunda, võib väita, et kõikide poliitilistes debattides osalenud autorite ideed on ajalooteaduse jaoks võrdväärselt olulised, sest aitavad mõista, millised olid võimalikud vastused teatud ühiskondlikule küsimusele konkreetsel ajahetkel. Nende võimalike vastuste võrdlemisel saab omakorda mõistetakse, miks üks idee oli konkreetsel ajahetkel mõjukam kui teine ja millistele ideedele tuginedes ühiskondlik muutus lõpuks toimus.

Väitekiri analüüsib vaadeldaval perioodil avaldatud poliitilisi tekste. Suure osa nendest poliitilistest tekstidest, mis on uurimistöö allikateks, moodustavad Eesti alal välja antud ajalehtedes ilmunud artiklid. Seetõttu peab nende analüüsimisel arvesse võtma kohalikke ajakirjanduslikke olusid. Samuti peab arvestama poliitiliste tekstide ajaloolise kontekstiga, mille moodustavad 1905. aastal ja sellele järgnevatel aastatel Vene impeeriumis, sh ka Balti kubermangudes alguse saanud ühiskondlikud muutused. Uurimistöö peamine eesmärk on siiski mõista uurimistöös analüüsitud poliitilisi tekste nende mõtteloolises kontekstis. See tähendab, et uurimistöö eesmärk on välja selgitada, millisel eesmärgil ja kuidas sekkus teksti autor oma kaasaegsesse poliitilisse debatti. Samuti on poliitiliste tekstide analüüsimisel küsitud, milliseid argumente tekstide autorid oma väidete põhjendamiseks kasutasid ja milline oli nende argumentide päritolu.

Perioodil 1905–1916 puhkes Balti kubermangudes kümneid suuremaid või väiksemaid poliitilisi debatte. Mõned nendes debattides esitatud ühiskondlikud küsimused püsisid vaidluste keskmes kogu vaadeldava perioodi, mõned aga palju lühemat aega. Käesolevas uurimistöös on vaatluse all üksnes valitud poliitilised debattid. See valik on paratamatult subjektiivne, kuid peegeldab siiski vaadeldavale perioodile iseloomulikke ühiskondliku mõtte suundumusi.

Eesti alal mõjutasid ühiskondlikke protsesse olulisel määral baltisakslaste ja eestlaste rahvuslikud vastuolud. Need vastuolud väljendusid nii poliitilises, majanduslikus kui ka kultuurilises vallas. Eriti selgelt ilmnesisid vastuolud maaomandi küsimuses. Eesti talurahvale kuuluva maaomandi osakaalu suurendamine oli eestlaste jaoks tähtis rahvuslik eesmärk. Ulatusliku maareformi korral oleks see aga kaasa toonud baltisaksa mõisnike suurmaaomandi osakaalu vähenemise ja seeläbi ka nende ühiskondliku mõjuvõimu kahanemise. Seetõttu puhkes üks vaadeldava perioodi teravamaid poliitilisi debatte maaküsimuse üle. Debatt maaküsimuses hõlmas mitmeid üksikküsimusi, millele Eesti alal tegutsenud poliitilised parteid ja ideoloogilised ringkonnad pakkusid erinevaid vastuseid. Seejuures puudus ühtne seisukoht maaküsimuses nii eestlastel kui ka baltisakslastel. Debatti maaküsimuses käsitletakse käesolevas väitekirjas mitmest vaatenurgast.

Samuti oli vaadeldavale perioodile iseloomulik poliitiliste ideoloogiate levik. Kuigi rahvuslikud, konservatiivsed, liberaalsed ja vähemal määral ka sotsialistlikud ideed olid Balti kubermangudesse levinud juba 19. sajandil, hoogustus 20. sajandi alguses poliitiliste ideoloogiate retseptatsioon Eesti alal. Rahvuslike vastuolude taustal tõi poliitiliste ideoloogiate retseptatsioon kaasa debattid, milles arutleti ideoloogiliste mõistete määratlemise ja poliitiliste ideoloogiate alus-

põhimõtete tõlgendamise üle. Käesolev väitekirj selgitab, et nendes debattides esitatud määratlused ja tõlgendused aitavad mõista, kuidas kujunes 1917. aastaks Eesti alal välja paljude erakondadega mitmekesine poliitiline maastik.

1.1. Historiograafia

Ühiskondliku mõtte ajalugu Eesti alal aastatel 1905–1916 on ülevaatlilikult käsitletud paljud autorid. Põhjalikumaid uurimusi on sellel teemal aga kirjutatud vähe. Kronoloogiliselt võib selleteemalise historiograafia jagada kolme suuremasse perioodi: 1) Eesti vabariigi periood 1918–1940; 2) Nõukogude periood 1940–1991; 3) periood pärast Eesti taasiseseisvumist aastal 1991.

Esimesed põhjalikumad tekstid, mis kirjeldasid ühiskondliku mõtte arengut Eesti alal 20. sajandi alguses, avaldati juba vahetult pärast 1905. aasta revolutsioonilisi sündmusi. Mihkel Martna selgitas 1907. aastal varjunime all avaldatud töös 1905. aasta revolutsioonilise liikumise põhjuseid ning andis esimese pikema eestikeelse ülevaate sotsiaaldemokraatliku ideoloogia levikust Eestis 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses.¹ Martna lähtus marksistlikust ideoloogiast ja selgitas lugejale, et klassivõitluse tulemusena saab töölisklass teadlikuks oma majanduslikust olukorrast ja asub sotsialistlikku ideoloogiat toetama. Seejuures oli aga Martna järgi vajalik rahvahulkadele sotsialismi kui teaduslikku õpetust tutvustada.²

Esimese lühikese võrdleva analüüsi sotsiaaldemokraatliku ideoloogia leviku kohta eestlaste ja lätlaste hulgas pakkus Astaf von Transehe-Roseneck, kelle hinnangul leidis sotsiaaldemokraatlik õpetus eestlaste hulgas vähem toetust kui lätlaste hulgas, sest eesti talurahva konservatiivsele rahvuskarakterile jäid sotsiaaldemokraatide utoopilised ideed võõraks.³ Transehe-Rosenecki teos oli kooskõlas tolle aja baltisaksa ajalookirjutuses esitatud hinnanguga, et revolutsiooniline liikumine Balti kubermangudes viis 1905. aasta lõpus kohutava katastroofini, mille käigus hävitati hulgaliselt kultuuriväärtusi ja materiaalselt vara.⁴

Juba Esimese maailmasõja perioodil analüüsiti ajakirjas Vaba Sõna murangulisel 1905. aastal toimunud debatte eesti ajakirjanduses.⁵ Samas ajakirjas andis Hans Kruus ülevaate Eesti ühiskondliku mõtte kesksetest küsimustest 1915. aastal.⁶ Maaküsimusega seotud poliitilistest vaidlustest kirjutas Eduard Laaman pikema ajaloolise ülevaate 1917. aasta lõpus, mil revolutsioonilised muutused Vene impeeriumis tõid kaasa hoogsamad ühiskondlikud arutelud ka

¹ M. Jürisson [Mihkel Martna]. Punased aastad Eestis 1905–1906: Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloolikud ja majanduslikud põhjused. Peterburi: Tulevik, 1907.

² Jürisson, Punased aastad Eestis, lk 122–123.

³ Astaf von Transehe-Roseneck. Die Lettische Revolution. Teil II, Die Sozialdemokratie. Die Katastrophe. Berlin: Reimer, 1907, lk 398.

⁴ Ernst Seraphim. Baltische Geschichte im Grundriß. Reval: Verlag Franz Kluge, 1908, lk 405.

⁵ A. Normes. „Postimehe“ ja „Uudiste“ vahekord. – Vaba Sõna, nr 1/2, 1916, lk 26–33.

⁶ Hans Kruus. Eesti ühiskondlik mõte 1915. aastal. – Vaba Sõna, nr 12, 1915, lk 313–319.

Eesti alal.⁷ Eesti iseseisvusele eelnenud perioodi historiograafia hulka võib paigutada veel ka Bernhard Linde ja Peeter Ruubeli käsitlused Noor-Eesti kultuurilise rühmituse ühiskondlikest vaadetest.⁸

Kuigi 20. sajandi alguse poliitilistele debattidele Eesti alal andsid eri autorid seega hinnanguid juba vaadeldava perioodi ajal, sekkusid need autorid samal ajal ka ise veel pooleliolevatesse debattidesse. Polemiseerides oma poliitiliste vastastega, ei olnudki nende autorite peamiseks eesmärgiks ühiskondlike ideede mitmekülgne analüüs. Ka puudus neil autoritel oma uurimisobjektist veel piisav ajaline distants, mis oleks võimaldanud teha põhjalikumaid järeldusi.

1.1.1. Eesti vabariigi periood 1918–1940

Eesti vabariigi perioodil asuti mõtestama ühiskondlikke muutusi Eesti iseseisvumisele eelnenud kümnenditel. Mitmed autorid heitsid pilgu tagasi 1905. aastale ja sellele vahetult järgnenud aastatele. Eduard Laaman andis ülevaate esimeste erakondade loomisest Eesti alal. Laamani kujundliku väljenduse järgi oli 1905. aasta sotsiaalse ärkamise aeg, mis külvas Eesti ühiskonnas seemne, mis alles hiljem vilja kandis.⁹ Eesti poliitiliste ringkondade nõudmisi 1905. aastal ja sellele järgnenud perioodil kirjeldas Laaman kui Eesti iseseisvuse sünni eellugu.¹⁰ 1905. aasta revolutsioonilise liikumise, eriti enamlaste tegevuse suhtes oli Laaman siiski selgelt kriitiline. Laamani hinnangul ei olnud 1905. aasta ühiskondlik liikumine Eesti alal piisavalt läbimõeldud, mistõttu see oli „mõttetu mitte ainult rahvamajanduslikult, vaid ka strateegiliselt: ta osutas ainult kättemaksmist ajaloolisele rõhujale — mõisnikule, aga mitte võitlust selle mõisniku peatoe — tsaari sõjaväe vastu”.¹¹ Seega leidis Laaman, et kuigi 1905. aasta revolutsioonilised sündmused ei toonud kaasa loodetud muutusi, andis ühiskondliku mõtte areng 1905. aastal olulise tõuke Eesti omariikluse idee kujunemisele 1917. aastal.

Nõukogude Liidus ilmusid sel perioodil 1905. aasta sündmuse käsitlevad Voldemar Vöölmanni ja Jakob Palvadre tööd.¹² Mõlemaid kritiseeris teravalt Hans Pöögelmann, kelle arvates Vöölmann ja Palvadre olid liigselt esile tõstnud vähemlaste ja ESDTÜ tegevust 1905. aastal. Pöögelmanni hinnangul olid 1905. aasta revolutsioonilises liikumises juhtrolli mänginud enamlased.¹³ Pöögel-

⁷ Eduard Laaman. Maaküsimus ja maauuenduskaavatsused. Tallinn: Eestimaa Kooliõpetajate Selts, 1917.

⁸ Bernhard Linde. „Noor-Eesti“ kümme aastat. Tartu, 1918; Peeter Ruubel. Noor-Eesti ja poliitika. – Kümme aastat: Noor-Eesti 1905–1915. Tartu: Noor-Eesti, 1918, lk 48–61.

⁹ Eduard Laaman. Erakonnad Eestis: sissejuhatus poliitikasse IV. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1934, lk 21.

¹⁰ Eduard Laaman. Eesti iseseisvuse sünd. 1. Tartu: Loodus, 1936, lk 38–65.

¹¹ Eduard Laaman. Enamluse sünd Eestis. – Eduard Laaman, Johannes Ernits. Enamlus Eestis. I osa. Tallinn: Kaitsevägegede Staabi VI osakond, 1930, lk 28–42 (siin 37).

¹² Владимир Вельман. 1905 год в Эстонии : на пути к диктатуре пролетариата. Москва: Старый большевик, 1932; Яков Пальвад्रे. Революция 1905-7 гг. в Эстонии: в приложении – документы. Ленинград : Прибой, 1926.

¹³ Hans Pöögelmann. Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. a. Leningrad: Külvaja, 1933.

mannilt ilmus ka lühike ülevaade marksismi levikust Eestis 20. sajandi alguses.¹⁴

Baltisaksa ühiskondliku mõtte arengut Vene keisririigis uuris sõdadevahelisel perioodil baltisaksa ajaloolane Reinhard Wittram. Eelkõige huvitasid Wittrami 19. sajandi keskpaigas baltisaksa avalikus kirjasõnas aset leidnud poliitilised debatil.¹⁵ Siiski hõlmavad Wittrami tööd ka baltisaksa vaimuelu muutusi 20. sajandi alguses.¹⁶ Wittram rõhutas, et venestusaeg ning lätlaste ja eestlaste ühiskondlik esiletõus 19. sajandi viimastel kümnenditel tõid kaasa muutused baltisaksa avalikes debattides. Selle tulemusena süvenesid Wittrami hinnangul 1905. aastale järgnevatel aastatel veelgi baltisaksa konservatiivide ja liberaalide maailmavaatelised vastuolud.¹⁷

Üha enam hakati sel perioodil uurima ka Eesti tähtsamate riigimeeste poliitiliste vaadete kujunemist. Mitmed autorid käsitlesid Jaan Tõnissoni varasemat ühiskondlikku tegevust. Hans Kruusi järgi oli kiriklik-rahvuslikku ideoloogiat poolandanud Tõnisson süveneva klassivõitluse ajajärgul 20. sajandi alguses kujunenud Eesti väikekodanluse juhiks.¹⁸ Hiljem selgitas Kruus, et Tõnissoni maailmavaate aluseks oli rahvusterviku idee.¹⁹ Peeter Tarveli hinnangul püüdis Tõnisson liita kõik rahvuslikud ringkonnad ühtseks poliitiliseks jõuks, millega pidid arvestama nii kohalikud Vene võimukandjad kui ka baltisakslased.²⁰ Tõnissoni majanduspoliitilisi vaateid käsitlenud Konrad Kongo järgi oli majandus Tõnissoni jaoks vahend eestlaste poliitilise iseseisvuse, kõrgema kultuurilise taseme ja kõlbelse iseteadvuse saavutamiseks.²¹

Nn vaikival ajastul ilmusid mitmed teosed Konstantin Pätsi elust ja tegevusest.²² Pätsi poliitilisi vaateid nendes teostes siiski põhjalikult ei analüüsitud. Pikema ülevaate Pätsi poliitilistest ideedest pakkus 1939. aastal avaldatud

¹⁴ Hans Pöggelmann. Marx ja marksism Eestis. Leningrad: Külvaja, 1933.

¹⁵ Reinhard Wittram. Liberalismus baltischer Literaten; zur Entstehung der baltischen politischen Presse. Riga: G. Löffler, 1931; Reinhard Wittram. Meinungskämpfe im baltischen Deutschland während der Reformepoche des 19. Jahrhunderts: Festschrift der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga zu ihrer Hundertjahrfeier am 6. Dezember 1934. Riga: Kommissionsverlag von E. Bruhns, 1934.

¹⁶ Reinhard Wittram. Die geistige Lage des baltischen Deutschtums in historischer Perspektive. – Baltische Monatshefte, 1933, lk 249–261.

¹⁷ Reinhard Wittram. Liberal und konservativ als Gestaltungsprinzipien baltischer Politik. – Baltische Monatschrift 61 (1930), lk 213–232 (siin 218).

¹⁸ Hans Kruus. Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina. Tartu: Odamees, 1921.

¹⁹ Hans Kruus. Jaan Tõnisson kaugvaates. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses: koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. Toim. Hans Kruus. Tartu: koguteose „Jaan Tõnisson“ komitee, 1938, lk 573–589 (siin 586).

²⁰ Peeter Tarvel. Jaan Tõnissoni rahvuspoliitilisi vaateid. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses, lk 415–468 (siin 464).

²¹ Konrad Kongo. J. Tõnissoni rahvamajanduspoliitilised vaated. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses, lk 515–542 (siin 519).

²² Märt Raud. Eesti Vabariigi president Konstantin Päts. Tallinn: R. Tohver, 1938; Artur Tupits. Konstantin Päts: Eesti riigi rajaja. (Eesti rahvuslikud suurmehed: elulooline kirjastik noorsoole. IV). Tallinn: Kooli-Kooperatiiv, 1936; Eduard Laaman. Konstantin Päts: poliitika- ja riigimees. Tartu: Noor-Eesti, 1940.

artiklis Eduard Laaman, kelle hinnangul oli Pätsi mõtteviisile iseloomulik institutsiooniline ehk orgaaniline riigikäsitus, mille järgi riigikord tugines püsivatele rahvuslikele institutsioonidele.²³ Laaman ei uurinud artiklis põhjalikumalt Pätsi poliitilisi vaateid Eesti iseseisvusele eelnenud perioodil. Pigem oli Laamani eesmärgiks selle artikliga õigustada Pätsi poliitilisi samme 1930. aastate teisel poolel.

Seega avaldati Eesti vabariigi perioodil küll mitmeid töid, mis käsitlesid poliitiliste erakondade ideoloogilisi vastuolusid ja ühiskondlikku tegevust omariikluse saavutamisele eelnenud ajal, kuid kitsamalt ühiskondliku mõtte kujunemist analüüsinud ajalooteaduslikke uurimusi ilmus siiski väga vähe. Ajaloolased tundsid rahvusliku mõtteleo vastu küll huvi, kuid veel ei olnud Eestis välja kujunenud eraldiseisvat ideedeajaloo valdkonda.²⁴ Rahvusliku ajalookirjutuse arengu Eesti vabariigis katkestas Teine maailmasõda ja sellele järgnenud Nõukogude okupatsioon.

1.1.2. Nõukogude periood 1940–1991

Nõukogude perioodil hakati ühiskondliku mõtte arengut ja poliitiliste parteide tegevust 20. sajandi alguse Eesti alal ümber hindama marksistlikust ideoloogiast lähtudes. Kõiki ühiskondlikke vastuolusid püüti selgitada klassivõitluse teooriaga, mille järgi ühiskond jagunes antagonistlikeks sotsiaalseteks klassideks. Kõige tähtsama poliitilise parteina tõsteti esile VSDTP ja selle enamlaste tiib, mida kirjeldati juhtimas rõhutatud töölisklassi revolutsioonilist võitlust tagurlike jõudude vastu.²⁵

1940. ja 1950. aastate nõukogude ajalookirjutusele olid iseloomulikud vulgaarmarksistlikud tekstid, mis kuulutasid kõik enamlaste poliitilised vastased kodanlikeks natsionalistideks, oportunistideks või töörahva vaenlasteks.²⁶ Hilda Moosbergi hinnangul kinnitas 1905. aasta revolutsioon leninlikku revolutsiooni-teooriat, mille kohaselt töölisklass ja talurahvas pidid kukutama üheskoos mõisnike võimu ja viima lõpule sotsialistliku revolutsiooni. Kuigi selle teooria kohaselt 1905. aasta revolutsioon ebaõnnestus, oli see Moosbergi sõnul siiski 1917. aasta oktoobripöörde ehk nn Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni peaproviks.²⁷

²³ Eduard Laaman. K. Pätsi poliitiline ideestik. – Varamu nr 2, küünlakuu 1939, lk 171–180 (siin 173–174).

²⁴ Pärtel Piirimäe. Eesti mõtteloo uurimine 21. sajandil. – Acta Historica Tallinnensia, 2020, 26 (1), lk 145–166 (siin 146).

²⁵ Eesti NSV ajalugu: kõige vanemast ajast tänapäevani. Toim. Gustav Naan. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952, lk 240.

²⁶ Gustav Naan. Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1947, lk 60–63; Joosep Saat. Marksismi-leninismi ideede levimine Eestis. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954, lk 11. Vt ka Jaan Undusk. Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses. – Võim ja kultuur. Toim. Arvo Krikmann, Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kirjandusloo ja Folkloristika Keskus, 2003, lk 41–68.

²⁷ Hilda Moosberg. 1905.–1907. a revolutsioon Eestis. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955, lk 152–153; vt ka Eesti NSV ajalugu. 2. kd. XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917.

Revolutsioonilise liikumise iseärasuseks Eesti alal oli nõukoguliku ajalookäsituse kohaselt rahvuslik liikumine, mis õhnestas töölisklassi ja talurahva võitlust tsaarivõimu ja baltisaksa mõisnike vastu.²⁸ Seetõttu nähti rahvusluses takistust klassivõitluse arengule. Sellest järeldusest lähtudes anti hinnang ka rahvuslikult meelestatud sotsiaaldemokraatide tegevusele 1905. aastal. Kuigi ESDTÜ teeneks loeti laiade rahvahulkade kaasamist revolutsioonilisse võitlusesse, märgiti seejuures, et ESDTÜ vaated olid töölisliikumist lõhestanud ja revolutsiooniliste eesmärkide saavutamist takistanud.²⁹ Rahvuslike ideede tähtsust ühiskondlike muutuste põhjusena alahinnati, sest need ei sobitunud marksistliku ideoloogia materialistlikku tõlgendusskeemi.

Riikliku tellimuse tõttu keskendusid paljud nõukogude perioodi ajaloolased enamlaste poliitilise meelsuse uurimisele 20. sajandi alguses. Eraldi käsitlemist leidsid eesti enamlaste juhtide Hans Pöögelmanni ja Jaan Anvelti poliitilised vaated.³⁰ Ideoloogilise surve tõttu aga ei saanud ka enamlaste poliitilisi vaateid uurida erapooletult. Kuna ideoloogiliselt väärtustati üksnes VSDTP enamlike liikmete tegevust, pidid ajaloolased vähemlaste ja teiste eesti sotsiaaldemokraatide vaated ebaõigeks kuulutama. Sellise ideoloogilise raamistuse taustal rõhutati, et kuni 1917. aastani oli enamlaste tegevus suunatud eelkõige võitlusele vähemlaste ja teiste ideeliselt eksiteele sattunud sotsiaaldemokraatide vastu.³¹ Erinevate marksistlikust õpetusest lähtuvate mõttevoolude levikut Eestis ei olnud sellistes ideoloogilistes tingimustes võimalik tasakaalustatult käsitleda.

1970. aastatel ilmusid esimesed Toomas Karjahärmi tööd. Koos Raimo Pullatiga kirjutas Karjahärm 1905. aasta revolutsioonist. Nõukogude perioodi ajalookirjutusele iseloomulikult jõudsid Karjahärm ja Pullat järeldusele, et revolutsiooni kõige tähtsamaks tulemuseks oli töölisklassi osatähtsuse suurendamine ühiskonnas.³² Koos Sirje Kivimäega avaldas Karjahärm agraarreformi ja maaomavalitsusreformi küsimusi käsitletud artiklid.³³ Karjahärmi järgi võis 20.

aasta märtsini. Peatoim. Joosep Saat, tegevtoim. Artur Vassar, Ea Jansen, Hans Kruus, Adolf Päss. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, lk 445–446.

²⁸ Ülevaade Eestimaa Kommunistliku partei ajaloost. I osa. XIX sajandi 90. aastad – 1920. Toim. Aleksander Panksejev, Abe Liebman. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961, lk 101.

²⁹ Aleksander Blumfeldt. Eesti föderalistide programmiliste ja organisatsiooniliste seisukohtade kriitika. – Töid NLKP ajaloo alalt I (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, 109). Tartu, 1961, lk 3–22 (siin 18).

³⁰ Ellen Plotnik. Hans Pöögelmann. 1. Elu ja tegevus 1875–1919. Tallinn: Eesti Raamat, 1965; Karl Tammistu. J. Anveldi seisukohtadest rahvus- ja internatsionalismiküsimustes. – Revolutsioonist revolutsioonini 1905–1940. Tallinn: Eesti Raamat, 1975.

³¹ Erich Kaup. Leninlikul võitlusteel: leninlike ideede levik ning võitlus töölisliikumise ühtsuse eest Eestis Oktoobri-eelsel perioodil (1902–1917). Tallinn: Eesti Raamat, 1967, lk 126–128.

³² Toomas Karjahärm, Raimo Pullat. Eesti revolutsioonitules 1905–1907. Tallinn: Eesti raamat, 1975, lk 189.

³³ Toomas Karjahärm, Sirje Kivimäe. Ülemkihid ja agraarreformiküsimus Eestimaal kahe demokraatliku revolutsiooni vahelisel ajal. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused, kd. 28, 2 (1979), lk 98–111; Toomas Karjahärm, Sirje Kivimäe.

sajandi alguses loodud parteide tegevuses Eesti alal eristada kolme poliitilist suunda: konstitutsiooniliste parteide konservatiivset suunda, eesti kodanluse liberaalset suunda ja töölisparteide revolutsioonilist suunda.³⁴

Okupeeritud Eestist väljaspool ei olnud ajaloolased surutud marksistliku ideoloogia raamistusse. Seetõttu said väliseesti autorid piiranguteta käsitleda eesti rahvusluse ajalugu. Evald Blumfeldt nimetas eestlaste püüdlusi rahvusliku autonoomia poole magistraalideeks, mis on läbivalt iseloomulik eesti ühiskondliku mõtte ajaloole poolsajandil enne 1917. aasta veebruarirevolutsiooni.³⁵ Toivo Ülo Raun aga rõhutas 1905. aasta revolutsiooniga kaasnenud poliitiliste diskussioonide tähtsust, sest tema sõnul kujundasid need eesti poliitilise mõtte arengut kuni tsaariaja lõpuni.³⁶ Rauni järgi oli marksismil 1905. aastale järgnenud aastakümnel eesti ühiskondlikule mõttele oluline mõju, kuid vaadeldava perioodi kõige omanäolisema suundumusena tõstis Raun siiski esile Noor-Eesti liikumisega seotud radikaalse maailmavaate, mis oli kriitiline ka marksismi suhtes.³⁷

Baltisaksa ülemkihi poliitilisi valikuid 1905. aastal ja sellele järgnenud perioodil uuris põhjalikult Gert von Pistohlkors.³⁸ Analüüsides baltisaksa aadli poliitilisi vaateid, jõudis Pistohlkors järelduseni, et autokraatia ja autonoomia põhimõttest lähtuva rüütelkondade reformipoliitika abil ei olnud võimalik

Maaomavalitsusküsimus Eesti ühiskondlikus liikumises kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ajajärgul. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused, kd. 29, 4 (1980), lk 324–341.

³⁴ Toomas Karjahärm. The Political Organization of Estonian Society and the Political Parties in Estonia in the Years 1900–1914. – The Baltic countries 1900–1914: proceedings from the 9th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 3–6, 1987. 1, ed. by Aleksander Loit. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1990, lk 131–145.

³⁵ Evald Blumfeldt. Ühest magistraal-ideest Eesti ühiskondliku mõtte ajaloos poolsajandil enne 1917. aasta veebruarirevolutsiooni. – Eesti teadusliku seltsi Rootsisis aastaraamat 8, 1980, lk 17–35.

³⁶ Toivo U Raun. 1905 as a turning point in Estonian history. – East European Quarterly 14 (1980), No. 3, lk 327–334; Toivo U. Raun. The Estonians and the Russian Empire, 1905–1917. – Journal of Baltic Studies, vol. 15, 2/3 (1984), lk 130–140 (siin 131 ja 138); Toivo U. Raun. Estonia and the Estonians. Stanford: Hoover Institution Press, 1991, lk 86.

³⁷ Toivo U. Raun. Estonian Social and Political Thought, 1905 – February 1917. – Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917/ The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions, hrsg. von Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors. Köln; Wien: Böhlau, 1982, lk 59–72 (siin 68).

³⁸ Gert von Pistohlkors. Ritterschaftliche Reformpolitik zwischen Russifizierung und Revolution: historische Studien zum Problem der politischen Selbsteinschätzung der deutschen Oberschicht in den Ostseeprovinzen Russlands im Krisenjahr 1905. Göttingen: Musterschmidt, 1978; Gert von Pistohlkors. Führende Schicht oder nationale Minderheit? Die Revolution von 1905/06 und die Kennzeichnung der politischen Situation der deutschen Balten zwischen 1840 und 1906 in der zeitgenössischen deutsch-baltischen Geschichtsschreibung. – Zeitschrift für Ostforschung 1972, lk 601–618. Vt ka Gert von Pistohlkors. Die Ostseeprovinzen unter russischer Herrschaft (1710/95–1914). – Deutsche Geschichte im Osten Europas; Baltische Länder, hrsg. von Gert von Pistohlkors. Berlin: Siedler, 1994, lk 265–450 (siin 416–450).

lahendada sotsiaalseid ja rahvuslikke vastuolusid Balti kubermangudes.³⁹ Lisaks Pistohlkorsile uuris baltisakslaste poliitilist tegevust enne Esimest maailmasõda ka Manfred Hagen, kes käsitles mitmes artiklis baltisaksa saadikute tegevust Vene riigiduumas.⁴⁰ Hagen ei nõustunud nõukogude historiograafias esitatud väitega, et riigiduuma tegevust tuleks käsitada üksnes keskvõimu vahendina revolutsiooni vaigistamiseks, vaid rõhutas, et riigiduuma valimistega kaasnes mitmekülgne poliitilise aktiivsuse kasv ühiskonnas.⁴¹ Baltisaksa publitsistika uurimisele sellel perioodil andsid olulise panuse Helmut Kause ja Klaus Meyeri tööd, mis käsitlesid vastavalt Paul Schiemanni ja tema onu Theodor Schiemanni poliitilisi vaateid.⁴² Hiljem on Paul Schiemanni tegevust uurinud John Hiden.⁴³

Kuigi väljaspool Eestit töötanud ajaloolased olid vabad ideoloogilistest kammitsatest, piiras neid uurimistemade valikul allikate kättesaadavus. Gert von Pistohlkorsi sõnul uurisid saksa ajaloolased eelkõige just baltisaksa ajalugu, sest Eestis ja Lätis asunud arhiiviallikele nad ligi ei pääsenud.⁴⁴ Seevastu Eesti ajaloolased ei saanud nõukogude perioodil reeglina külastada välisarhiive. Olukord muutus pärast Eesti taasiseseisvumist, kui piirid avanesid.

1.1.3. Periood pärast Eesti taasiseseisvumist

Pärast taasiseseisvumist asusid Eesti ajaloolased taas käsitlema rahvuslike ideede ja rahvusliku liikumise ajalugu alates 19. sajandi keskpaigast kuni Eesti

³⁹ Gert von Pistohlkors. Die Deutschbalten. Probleme einer Oberschicht vor dem Ersten Weltkrieg [1976]. – Gert von Pistohlkors. Vom Geist der Autonomie: Aufsätze zur baltischen Geschichte. Köln: Mare Balticum, 1995, lk 69–92 (siin 86–87).

⁴⁰ Manfred Hagen. Die Deutschbalten in der III Duma. – Zeitschrift für Ostforschung 23 (1974), lk 577–597; Manfred Hagen. Zwischen Nationalitäten und Fraktionen: Alexander Baron Meyendorff (1869–1964). – Zeitschrift für Ostforschung 27 (1978), lk 588–615. Vt ka Manfred Hagen. Das deutsche Element in den jungen Parteien Russlands vor 1914. – Der Beitrag der Deutschbalten und der städtischen Russlanddeutschen zur Entwicklung des Russischen Reiches von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg, hrsg. von Boris Meissner, Alfred Eisfeld. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1999, lk 23–35.

⁴¹ Manfred Hagen. Eintags-Eliten. Eine Studie über Zusammensetzung, Agieren und Rolle der Gouvernementswahlversammlungen von 1907 und 1912 in den Ostseeprovinzen Russlands. – Die baltischen Provinzen Russlands, lk 21–42 (siin 40).

⁴² Helmut Kause. „Es ist eine Lust zu leben!“ Einige Beobachtungen zur Stellung Paul Schiemanns (1876–1944) in der deutschbaltischen Öffentlichkeit vor und nach dem Ersten Weltkrieg. – Reval und die baltischen Länder: Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag, hrsg. von Jürgen von Hehn, Csaba János Kenéz. Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1980, lk 105–112; Helmut Kause. Die Einstellung Paul Schiemanns (1876–1944) zur deutschbaltischen Politik vor 1914. – Die baltischen Provinzen Russlands, lk 155–172; Klaus Meyer. Theodor Schiemann als politischer Publizist. Frankfurt am Main; Hamburg: Rütten & Loening, 1956.

⁴³ John Hiden. A Voice from Latvia's Past: Paul Schiemann and the Freedom to Practise One's Culture. – The Slavonic and East European Review, vol. 77, 4 (1999), lk 680–699; John Hiden. Defender of Minorities. Paul Schiemann 1876–1944. London: C. Hurst, 2004.

⁴⁴ Gert von Pistohlkors. Põlvkonnad baltisaksa ajalookirjutuses aastail 1919–2009. Tuna 2/2010, lk 34–47 (siin 46).

vabariigi sünnini.⁴⁵ 1905. aastale järgnenud kümnendit hakati ümber hindama hilisema omariikluse valguses. Kui nõukogude perioodil oli eelkõige uuritud eesti enamlaste tegevust ja VSDTP ajalugu, siis uutes poliitilistes oludes ilmunud tööd andsid võrdleva ülevaate kõikide iseseisvusele eelnenud perioodil tegutsenud Eesti parteide poliitilistest programmidest.⁴⁶ Eraldi on tähelepanu pälvinud Eesti iseseisvusmanifesti sünnilugu ja mõttelooline taust.⁴⁷ Jätkuvalt on uuritud ka 20. sajandi alguse eesti vasakpoolsete vaateid ja tegevust.⁴⁸

Ühiskondliku mõtte ajaloo teemal on ka pärast Eesti taasiseseisvumist mitmeid olulisi töid avaldanud Toomas Karjahärm ja Toivo Ülo Raun. Kahasse Väino Sirgiga andis Karjahärm ülevaate Eesti haritlaskonna ja selle ideede kujunemisest perioodil 1850–1917.⁴⁹ Karjahärmi üldistuse kohaselt olid Eesti haritlaskonna hulgas levinud mitmed poliitilised ideoloogiad alates mõõdukast liberalismist kuni revolutsioonilise sotsialismini. Konservatismil polnud eestlaste seas väljavaateid levida, sest Karjahärmi sõnul oli eestlastel vähe selliseid väärtusi, millest kinni hoida. Kui ärkamisajal olid eesti haritlased Karjahärmi järgi eelkõige rahvuslased, siis 20. sajandi alguses hakkasid laiemalt levima sotsiaalsed utopiad.⁵⁰ Eesti-vene suhteid perioodil 1850–1917 uuris Karjahärm monograafias „Ida ja lääne vahel“.⁵¹ Muude teemade kõrval käsitles Karjahärm selles teoses ka ühiskondliku mõtte arengut ja poliitiliste reformide ümber puhkenud ideoloogilist võitlust tsaaririigi viimastel kümnenditel. Karjahärm rõhutas, et kõige tähtsam poliitiline küsimus oli eestlaste jaoks omavalitsusküsimus, sest see oli vahetult seotud eestlaste rahvusliku enesemääramisega.⁵²

⁴⁵ Mati Graf. Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini. Tallinn, 1993; Toomas Karjahärm. Eesti rahvusluse ideed. – Akadeemia, 10/1995, lk 2051–2077.

⁴⁶ Rein Toomla. Eesti erakonnad. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999; Mati Graf. Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934: koos eellooga (1905–1917) ja järellooga (1934–1940). Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus, 2000.

⁴⁷ Jaan Undusk. Iseseisvusmanifesti intertekstuaalsus. – Iseseisvusmanifest: artikleid, dokumente ja mälestusi. Koost. Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, 2014, lk 19–52; Ago Pajur. Iseseisvusmanifesti sünnilugu. – Iseseisvusmanifest: artikleid, dokumente ja mälestusi, lk 53–161; Hent Kalmo. Enesemääramise saatuslik tund. – Iseseisvusmanifest: artikleid, dokumente ja mälestusi, lk 163–224.

⁴⁸ Olaf Kuuli. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn: Olaf Kuuli, 1999; Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid. Tallinn: Argo, 2015; Timo Aava. Imperialism, internatsionalism ja sotsiaalpatritism. Mihkel Martna ja Esimene maailmasõda. – Esimene maailmasõda ja Eesti II, koost Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 24(31). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016, lk 349–368. Vt ka Jaak Valge. Punased. I. Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut/ Rahvusarhiiv, Tallinn, 2014.

⁴⁹ Toomas Karjahärm, Väino Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997.

⁵⁰ T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine, lk 307.

⁵¹ Toomas Karjahärm. Ida ja Lääne vahel: Eesti-Vene suhted 1850–1917. Tallinn: Eesti entsüklopeediakirjastus, 1998.

⁵² T. Karjahärm. Ida ja Lääne vahel, lk 249.

Omavalitsusküsimust on ka Karjahärm ise tähtsaks pidanud ja sellest korduvalt kirjutanud. Võrreldes erinevate Eesti poliitiliste huvigruppide vaateid omavalitsusküsimusele, märkis Karjahärm, et kuigi juba 1905. aasta lõpus nõudsid eestlased rahvuslikku autonoomiat, oli see autokraatia tingimustes saavutamatu, mistõttu eesti liberaalid otsisid kompromissi Balti aadliga.⁵³ Selle kompromissi saavutamist käsitles Karjahärm artiklis, milles uuris Eestimaa kubermangu maaomavalitsuse reformikava väljatöötamist 1915. aastal.⁵⁴ Kuigi keskvoimu vastuseisu tõttu ei viidud reformikava kunagi ellu, avab Karjahärm artiklis lugejale reformikava koostamise ajaloolise tausta ja tutvustab projekti avaldamisele järgnenud ühiskondlikku debatti.

Karjahärmi viimastel aastatel ilmunud uurimistöödest tuleb esile tõsta tema mahukat monograafiat Vene keisririigi riigiduumast.⁵⁵ Analüüsinud riigiduumade valimisi, riigiduumade seadusandlust ja Balti kubermangudest valitud duumasaadikute tegevust, nendib Karjahärm kokkuvõtvalt, et Balti kubermangudes leidis riigiduumade perioodil aset poliitilise elu institutsionaliseerumine uutes vormides, mida iseloomustasid valimiskampaaniad, erakonnad ja eeltsensuurita ilmuv poliitiline ajakirjandus. Karjahärmi sõnul võimaldasid Eesti, Läti ja Leedu saadikute kontaktid riigiduumas tõstatada ühiseid Balti-teemalisi küsimusi. Osalemine riigiduumas tekitas saadikutes lootusi, et liberaalsed reformid saavad teoks.⁵⁶ Kuigi need lootused ei täitunud, annab Karjahärm monograafias tänuväärse ülevaate riigiduumade esitatud seaduseelnõudest, mis puudutasid Balti kubermange. Oma teadustöös laiemalt on Karjahärm aastakümneid järjekindlalt uurinud reformipüüdlusi Balti kubermangudes 1905. aastal ja sellele järgnenud aastatel. Selle teadustöö järeldused osutuvad vajalikuks kõigile 20. sajandi alguse Eesti mõtteloo tulevastele uurijatele.

Toivo Ülo Raun on käsitlenud rahvusliku identiteedi ja rahvuslusega seotud küsimusi Vene keisririigi viimastel kümnenditel.⁵⁷ Samuti on Raun võrdlvalt

⁵³ Toomas Karjahärm. The Problem of Reorganization of Provincial Self-Government in Estonia at the Beginning of the 20th Century. – Bevölkerungsverschiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914/ Population shifts and social change in Russia's Baltic provinces 1850–1914, hrsg. von Gert von Pistohlkors, Andrejs Plakans, Paul Kaegbein. Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1995, lk 249–260 (siin 253).

⁵⁴ Toomas Karjahärm. Eesti-saksa kompromiss 1915. aastal. – Esimene maailmasõda ja Eesti, koost. Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 22(29). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014, lk 108–131.

⁵⁵ Toomas Karjahärm. Vene impeeriumi parlament ja Baltikum 1906–1917. Tallinn: Argo, 2021.

⁵⁶ T. Karjahärm. Vene impeeriumi parlament ja Baltikum, lk 272–273.

⁵⁷ Toivo U. Raun. The Nationalities Question in the Baltic Provinces 1905–1917. – Ethnic and National Issues in Russian and East European History, ed. by John Morrison. Basingstoke; London: Macmillan Press; New York: St. Martin's Press, 2000, lk 121–131; Toivo U. Raun. Culture Wars in Estonia at the Beginning of the 20th Century. – Acta Historica Tallinnensia, 4 (2000), lk 49–58; Toivo Ü. Raun. Rahvuslik identiteet Eestis ja Soomes 1905–1917. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2008, lk 7–22.

uurinud 1905. aasta sündmuse Balti kubermangudes ja märkinud, et poliitilise vägivalda sagedasem esinemine Läti alal võrreldes Eesti alaga oli tingitud Läti ala kiiremast majanduslikust arengust ja seal varakult tekkinud tugevast sotsiaaldemokraatlikust liikumisest, millele lisandusid süvenevad sotsiaalsed pinged ja rahvuslikud vastuolud.⁵⁸ Tartu ülemaalse rahvaesindajate koosoleku tagajärgi mõtestades rõhutas Raun, et koosolek tõstis eestlaste poliitilist eneseteadvust ja tõi kaasa arutelud vajalike poliitiliste ja sotsiaalsete muutuste üle.⁵⁹

Põnevalt on analüüsinud Raun ka kultuurirühmituse Noor-Eesti liikumise ühiskondlikku mõju. Rauni järgi oli liikumise eesmärk eesti kultuurimodernismi loomine.⁶⁰ Noor-Eesti esindas Rauni sõnul uue eesti haritlaste põlvkonna püüdlusi, rikastades ja mitmekesistades tsaaririigi viimastel aastatel toimunud ühiskondlikke debatte Eesti alal ja seistes vastu poliitiliste küsimuste dogmaatilisele käsitlemisele.⁶¹ Raun ise on oluliselt rikastanud ja mitmekesistanud Eesti mõtteloo uurimist. Tema teadustööd on avanud mitmeid uusi vaatenurki 1905. revolutsioonile ja poliitiliste ideede kujunemisele Eesti iseseisvusele eelnenud perioodil.

Koos läti päritolu ajaloolase Andrejs Plakansiga on Raun analüüsinud Miroslav Hrochi rahvusluse etappide mudeli sobivust Eesti ja Läti rahvusliku liikumise kirjeldamiseks.⁶² Ka teised Plakansi tööd on väärtuslikud, et võrrelda 1905. aastal ja sellele järgnenud perioodil Eesti ja Läti alal aset leidnud ühiskondlikke muutusi.⁶³ Noorema põlvkonna läti ajaloolaste hulgas on poliitiliste ideede kujunemist 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses Läti alal käsitlenud Ivars Ijabs.⁶⁴

⁵⁸ Toivo U. Raun. Violence and activism in the Baltic provinces during the Revolution of 1905. – *Acta Historica Tallinnensia*, 10 (2006), lk 48–59 (siin 58).

⁵⁹ Toivo U. Raun. The All-Estonian Congress in Tartu, November 1905: A Reassessment. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 38, 4 (2007), lk 383–400 (siin 396).

⁶⁰ Toivo Raun. Eesti lülitumine modernsusesse: “Noor-Eesti” roll poliitilise ja sotsiaalse mõtte mitmekesistamisel. – *Tuna* 2/2009, lk 39–50 (siin 40). Noor-Eesti ühiskondliku mõju kohta vt ka Jüri Kivimäe. Noor-Eesti tähendust otsides: vanu ja uusi mõtteid. – *Methis: Studia Humaniora Estonica*, vol. 1, 1–2 (2012), lk 21–43.

⁶¹ T. Raun. Eesti lülitumine modernsusesse, lk 49–50.

⁶² Toivo U. Raun; Andrejs Plakans. The Estonian and Latvian national movements: an assessment of Miroslav Hroch’s model. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 21, 2 (1990), lk 131–144.

⁶³ Andrejs Plakans. *The Latvians: a short history*. Stanford: Hoover Institution Press, 1995, lk 104–111; Andrejs Plakans. Two 1905 congresses in Latvia: a reconsideration. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 38, 4 (2007), lk 401–417; Andrejs Plakans. *A Concise History of the Baltic States*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2011, lk 266–285.

⁶⁴ Ivars Ijabs. Strange Baltic Liberalism: Paul Schiemann’s Political Thought Revisited. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 40, 4 (2009), lk 495–515; Ivars Ijabs. Break Out of Russia: Miķelis Valters and the National Issue in Early Latvian Socialism. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 43, 4 (2012), lk 437–458; Ivars Ijabs. The Nation of the Socialist Intelligentsia: The National Issue in the Political Thought of Early Latvian Socialism. – *East Central Europe*, vol. 39, 2–3 (2012), lk 181–203.

Baltisaksa poliitilise mõtte uurimisel on väärtuslikud Ulrike von Hirschhauseni tööd, milles on käsitletud baltisaksa liberaalide vaateid.⁶⁵ Hirschhauseni järgi väljendus baltisaksa liberalism kõige selgemalt 1905. aasta lõpus loodud BKP programmis. Kui kodanikuõiguste osas olid BKP ning eesti ja läti liberaalsete parteide programmid Hirschhauseni hinnangul küllaltki sarnased, siis rahvusküsimuses ja maaküsimuses esinesid suured lahknevused. Kuna BKP ei toetanud üldist valimisõigust ega suurmaaomandi sundvõõrandamist, siis jõudis Hirschhausen järeldusele, et BKP eeskujuna tuleb näha Briti 19. sajandi nn aristokraatlikku liberalismi.⁶⁶ Hirschhauseni käsitlused baltisaksa liberalismist on põhjalikud ja uudsed. Tema järeldused on muuhulgas huvipakkuvad seetõttu, et Toomas Karjahärm on Eesti ajaloo üldkäsitluses BKP-d kirjeldatud mõeldukalt konservatiivse parteina.⁶⁷ Uudset vaatenurka baltisaksa kogukonna maailmavaatele on pakkunud nii Hirschhauseni kui ka Heide W. Whelani uurimistööd baltisaksa mentaliteediajaloo kohta.⁶⁸ Mõneti sarnaselt Hirschhausenile, kes vaatles Balti kubermangudes aset leidnud sotsiaalseid muutusi Riia linna näitel, on Bradley Woodworth analüüsinud ühiskondlikke protsesse paljurahvuselises Tallinnas.⁶⁹

Baltisaksa poliitilise mõtte ajalugu on mitmetes töodes uurinud ka Anders Henriksson. Ta on tegelenud baltisakslaste identiteedi küsimusega Peterburi baltisaksa kogukonna näitel ning analüüsinud naiste rolli baltisaksa rahvusluse tõusus.⁷⁰ Käsitledes baltisaksa poliitilisi valikuid duumamonarhia perioodil, on Henriksson nentunud, et baltisakslased olid 1905. aasta revolutsiooni järel

⁶⁵ Ulrike von Hirschhausen. *Baltischer Liberalismus im frühen 20. Jahrhundert: Ein regionales Konzept zwischen Nationalismus und Demokratie*. – *Geschichte und Gesellschaft*, Jahrg. 29, 1 (2003), lk 105–137; Ulrike von Hirschhausen. *Die Grenzen der Gemeinsamkeit: Deutsche, Letten, Russen und Juden in Riga 1860–1914*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, lk 195–209.

⁶⁶ Ulrike von Hirschhausen. *Baltischer Liberalismus im frühen 20. Jahrhundert*, lk 108–114.

⁶⁷ Eesti ajalugu V: pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani, tegevtoim. Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg, peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2010, lk 357. Vastava peatüki autoriks on Toomas Karjahärm, kes on ka varasemalt leidnud, et BKP liikmeskonna moodustasid eelkõige kohalikud konservatiivsed jõud. Vt T. Karjahärm. *The Political Organization of Estonian Society*, lk 135.

⁶⁸ Ulrike von Hirschhausen. *Die Wahrnehmung des Wandels: Migration, soziale Mobilität und Mentalitäten in Riga 1867–1914*. – *Zeitschrift für Ostforschung* 48 (1999), lk 475–523; Heide W. Whelan. *Adapting to Modernity: Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility*. Köln etc: Böhlau, 1999.

⁶⁹ Bradley D. Woodworth. *Civil society and nationality in the multiethnic Russian empire: Tallinn/Reval, 1860–1914*. PhD dissertation. Bloomington: Indiana University, 2003; Bradley D. Woodworth. *Patterns of Civil Society in a Modernizing Multiethnic City: A German Town in the Russian Empire Becomes Estonian*. – *Ab Imperio* 2 (2006), lk 135–162.

⁷⁰ Anders Henriksson. *Nationalism, Assimilation and Identity in Late Imperial Russia: The St. Petersburg Germans, 1906–1914*. – *Russian Review* 52 (July 1993), lk 341–353; Anders Henriksson. *Minority Nationalism and the Politics of Gender: Baltic German Women in the Late Imperial Era*. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 27, 3 (1996), lk 213–228.

sunnitud uuesti määratlema oma suhted nii lätlaste ja eestlaste kui ka Vene keskvalitsusega.⁷¹ Poliitilistes debattides esitatud ideoloogiliste vaadete alusel eristas Henriksson baltisaksa poliitilise mõtte konservatiivset, paremliberaalset ja vasakliberaalset suunda. Henriksson leidis, et baltisaksa liberalism sattus baltisaksa konservatismi ning läti või eesti rahvusluse vahele asetudes sageli poliitilisse isolatsiooni.⁷² Henrikssoni tööd annavad hea ülevaate baltisaksa poliitilise mõtte erinevatest suundadest Esimesele maailmasõjale eelnenud aastatel.

Kui Karjahärm käsitles Balti kubermangude saadikute tegevust Venemaa riigiduumas ja Henriksson vaatles baltisakslaste ideid, mis kujundasid muu hulgas nende reformipüüdlusi riigiduumas, siis Rustem Tsiunchuk on analüüsinud riigiduumas kokkukutsumise tagajärge laiema regionaalset tasandil.⁷³ Tsiunchuk väidab, et riigiduumas oli tähtis tegur uute rahvuslike poliitiliste eliitide kujunemisel Venemaa eri regioonides.⁷⁴ Natalia Andreeva on kirjutanud baltisakslaste ühiskondliku positsiooni muutumisest 1905. aasta revolutsiooni järel ja uurinud Vene keskvalitsuse reformipoliitikat 20. sajandi alguses Balti kubermangude suunal.⁷⁵ Kuigi keskvalitsus mõistis Andreeva sõnul reformide vajalikkust, ei viidud mitmeid koostatud reformiprojekte kunagi ellu. Selle põhjuseks oli Andreeva hinnangul nii baltisaksa aadli vastumeelsus ulatuslike reformide suhtes kui ka Vene keskvalitsuse üha konservatiivsem poliitika.⁷⁶

Vene keskvõimu strateegiaid Balti kubermangudes on uurinud ka Karsten Brüggemann.⁷⁷ Käsitledes vene rahvuslaste vaateid 1905. aasta revolutsioonile järgnenud perioodil, selgitas Brüggemann, et kui Vene keskvõim oli traditsioo-

⁷¹ Anders Henriksson. *Vassals and citizens: the Baltic Germans in Constitutional Russia, 1905–1914*. Marburg: Herder-Institut, 2009, lk 47.

⁷² A. Henriksson. *Vassals and citizens*, lk 64.

⁷³ Рустем Аркадьевич Циунчук. *Думская модель парламентаризма в Российской империи: этноконфессиональное и региональное измерения*. Казань: ФЭН, 2004.

⁷⁴ Rustem Tsiunchuk. *Peoples, Regions, and Electoral Politics: The State Dumas and the Constitution of New National Elites. – Russian Empire: Space, People, Power, 1700–1930*, ed. by Jane Burbank, Mark von Hagen, and Anatoly Remnev. Bloomington: Indiana University Press, 2007, lk 366–397 (siin 389).

⁷⁵ Наталия С. Андреева. *Прибалтийские немцы и российская правительственная политика в начале XX века*. Санкт-Петербург: Мирь, 2008; Natalia S. Andreeva. *Die „baltische Frage“ und die Reformpolitik der Regierung in den Ostseeprovinzen zu Beginn des 20. Jahrhunderts. – Russland an der Ostsee: imperiale Strategien der Macht und kulturelle Wahrnehmungsmuster (16. bis 20. Jahrhundert)*, hrsg. von Karsten Brüggemann und Bradley D. Woodworth. Wien: Böhlau, 2012, lk 243–285; Наталия Андреева. *Революция 1905–1907 гг. и прибалтийские немцы*. Москва: Русская книга, 2016.

⁷⁶ Natalia S. Andreeva. *Die „baltische Frage“ und die Reformpolitik*, lk 284–285.

⁷⁷ Karsten Brüggemann. *The Baltic Provinces and Russian Perceptions in Late Imperial Russia. – Russland an der Ostsee: imperiale Strategien der Macht und kulturelle Wahrnehmungsmuster (16. bis 20. Jahrhundert)*, hrsg. von Karsten Brüggemann und Bradley D. Woodworth. Wien: Böhlau, 2012, lk 111–141; Karsten Brüggemann. *Licht und Luft des Imperiums: Legitimations- und Repräsentationsstrategien russischer Herrschaft in den Ostseeprovinzen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018.

niliselt pidanud baltisaksa aadlit oma liitlaseks Balti kubermangudes, siis vene rahvuslaste arvates pärast 1905. aastat baltisakslastele enam tugineda ei saanud. Seejuures muutus pärast 1905. aasta revolutsioonilisi sündmusi vene rahvuslaste suhtumine ka eestlastesse ja lätlastesse, keda nüüd peeti sotsialistideks ja separatistideks.⁷⁸ Tuues esile venekeelses publitsistikas väljendatud seisukohad Balti kubermangude kohta, aitavad Brüggemanni tööd luua laiemat imperiaalset konteksti ka poliitiliste ideede arengule Eesti alal.

Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et paljud eespool nimetatud autorid on käsitlenud ühiskondlikke protsesse, mis rohkemal või vähemal määral mõjutasid poliitiliste ideede kujunemist Eesti alal perioodil 1905–1916. Konkreetsete poliitiliste ideede teket, teisenemist ja tagajärgi on aga uuritud märksa vähem. Seejuures võib historiograafia põhjal välja tuua suundumused, mis on iseloomulikud valdkonna uurimise hetkeseisule ja osutavad vajadusele sõnastada uusi uurimisküsimusi.

Esiteks on põhjalikult käsitletud ja leiavad jätkuvalt käsitlemist 1905. aasta revolutsioonilised sündmused. See on mõistetav, sest teadmistes 1905. aasta revolutsiooni kohta esineb endiselt mitmeid nn valgeid laike.⁷⁹ Seetõttu on ajaloolased endiselt mõtestamas 1905. aasta sündmuste tähendust ja otsimas nende sündmuste ajaloolisi põhjuseid. Nende põhjuste seas on muu hulgas esile toodud ka uute poliitiliste ideoloogiate levikut ja poliitiliste ideede tähtsust. 1905. aastal esitatud poliitilisi ideid on siiski sageli teleoloogiliselt seostatud hilisemate 1917. aastal ja sellele järgnenud aastatel toimunud ühiskondlike muutustega. Nii on eesti ajaloolaste seas kõige enam käsitlemist leidnud eelkõige need 1905. aastal esmakordselt avalikus debatis kõlanud eesti rahvuslaste ideed, mis n-ö sillutasid teed Eesti autonoomiale 1917. aastal ja Eesti iseseisvusele 1918. aastal. Lisaks sellele tuleks aga edaspidi uurida ka nende ideede tekkimise mõtteloolist konteksti, mis ei haaku sedavõrd hästi Eesti riigi rajamise eellooga.

Teiseks on võrdlevalt käsitletud perioodil 1905–1917 loodud poliitiliste parteide tegevust ja programme. Seejuures on vasakpoolsete poliitiliste ideede leviku uurimist Eestis oluliselt mõjutanud nõukogude perioodi ajalookirjutusele iseloomulik käsitlus, mille kohaselt just VSDTP enamlik tiib oli töölisliikumise eestvedaja ja tähtsaim sotsiaaldemokraatlike ideede tutvustaja Eesti alal. Lääne-Euroopa sotsiaaldemokraatlike autorite ideede ulatuslikku mõju Eesti vasakpoolsete parteide kujunemisel on uuritud palju vähem. Keskendumine

⁷⁸ Karsten Brüggemann. *Defending the Empire in the Baltic Provinces: Russian Nationalist Visions in the Aftermath of the First Russian Revolution*. – *The Tsar, the Empire, and the Nation: Dilemmas of Nationalization in Russia's Western Borderlands, 1905–1915*, ed. by Darius Staliūnas and Yoko Aoshima. Budapest: Central European University Press, 2021, lk 327–356 (siin 330–331).

⁷⁹ Hiljar Tammela, Olev Liivik. Kas Eesti lähiajaloo on endiselt „valgeid laike”? – *Tuna* 4/2010, lk 129–135 (siin 131).

revolutsioonilisele 1905. ja 1917. aastale, mil poliitiliste parteide tegevus oli eriti aktiivne, on aga kaasa toonud selle, et aastatel 1906–1916 toimunud muutused ühiskondliku mõtte arengus ei ole ajaloolaste seas pälvinud piisavalt tähelepanu.

Kolmandaks ei ole ajaloolased paljude poliitiliste ideede mõtteloolist konteksti veel jõudnud põhjalikult läbi uurida. Kuigi mitmed autorid on tutvustanud perioodil 1905–1916 Eesti alal koostatud reformikavasid ja kaardistanud ühe või teise poliitilise ringkonna vaateid, on need käsitlused sageli liiga üldistavad ja suunatud teatud ühiskondlike protsesside tagajärgede selgitamisele, ilma et käsitluse keskmes oleks konkreetsete poliitiliste ideede kujunemine kui uurimisprobleem iseenesest. Poliitilisi ideid kui Balti kubermangude ühiskondliku mõtte ajaloo uurimisobjekte ei ole ajaloolased seega siiani piisavalt käsitlenud.

1.2. Uurimistöö eesmärk ja struktuur

1905. aasta revolutsiooni tagajärgedele Eestis saab anda mitmesuguseid hinnanguid sõltuvalt sellest, millisest vaatepunktist neid hinnatakse. Ühiskondliku mõtte ajaloo vaatepunktist lähtudes on Toivo Ülo Raun väitnud, et 1905. aasta revolutsioon tõi kaasa uudsete ideede leviku ja mõjutas kogu järgneva kümnenääd ühiskondliku mõtte arengusuundi Eesti alal. Seejuures lisas Raun, et Eesti ühiskondlikule mõttele oli pärast revolutsiooni taandumist iseloomulik teoreetilisem rõhuasetus.⁸⁰ Nende väidetega võib kahtlemata nõustuda, sest 1905. aastal alguse saanud poliitilised debadid jätkusid ka järgnevatel aastatel. Ühelt poolt põhjendavad Rauni väited aastate 1905–1916 kui eraldi uurimist vajava mõtteloolise perioodi esiletõstmist. Teiselt poolt aga sunnivad need väited küsima, kas ja millised muutused toimusid sellel perioodil ühiskondliku mõtte arengus ning milles väljendus see väidetav teoreetiline rõhuasetus, mis oli Rauni väitel sellele perioodile iseloomulik.

Käesolev dissertatsioon tegeleb ühiskondliku mõtte ajalooa Eesti alal perioodil 1905–1916. Kuna mitmeid selle perioodi ühiskondliku mõtte ajaloo sõlmküsimusi on varasemas historiograafias üldistatult juba käsitletud, siis ei ole dissertatsiooni eesmärgiks anda ammendavat ülevaadet ühiskondliku mõtte arengust nimetatud ajavahemikul. Selle asemel keskendub väitekiri erinevatele poliitilistele debattidele, kus väljendusid perioodile iseloomulikud ühiskondliku mõtte suundumused.⁸¹ Nende debattide analüüsimise tulemusena on uurimistöö eesmärgiks vastata järgmistele konkreetsematele küsimustele:

- 1) Millised olid Eesti alal tegutsenud poliitiliste parteide ja teiste ideoloogiliste ringkondade seisukohad maaküsimuses aastatel 1905–1916? Milliseid argumente esitasid vaadeldaval perioodil maaküsimuse üle peetud debattides osalenud autorid oma seisukohtade põhjendamiseks? Kas ja mil määral

⁸⁰ T. U. Raun. *Estonian Social and Political Thought*, lk 65–66.

⁸¹ Kuigi võib eristada *poliitilisi debatte* kitsamas tähenduses ja *ühiskondlikke debatte*, mis hõlmasid mitmesuguseid sotsiaalseid küsimusi, siis käesolevas katuspeatükis on neid mõisteid kasutatud sünonüümidena. Kõik väitekirjas analüüsitud ühiskondlikud debadid olid oma olemuselt rohkemal või vähemal määral siiski ka poliitilised debadid.

- muutusid need seisukohad ja nende põhjendamiseks kasutatud argumendid vaadeldava perioodi jooksul?
- 2) Mil määral ja kuidas mõjutasid aastatel 1905–1916 Eesti alal kujunenud ühiskondlikke ideid väljaspool Balti kubermange tekkinud ideed, mis levisid vaadeldaval perioodil Eesti alale? Milliste välisautorite ideedele tuginesid Eesti alal kirjutanud autorid? Kuidas kajastusid kohalikes Eesti alal puhkenud poliitilistes debattides samal perioodil mujal Euroopas aset leidnud poliitilised debatilised?
 - 3) Kuidas sisustati ja kasutati aastatel 1905–1916 toimunud poliitilistes debattides ideoloogilisi mõisteid? Milliseid argumente kasutati lugejate ideoloogilise meelsuse mõjutamiseks? Kuidas mõjutasid sotsiaaldemokraatlike ideede levik ja ideoloogilised vaidlused marksismi tõlgendamise üle ühiskondliku mõtte arengut Eesti alal?

Väitekirja koosneb sissejuhatavast katuspeatükist, mis hõlmab ka järeldusi ja kokkuvõtet, ning viiest publitseeritud teadusartiklist. Iga teadusartikkel analüüsib ühe või mitme vaadeldavale perioodile iseloomuliku poliitilise debati mõtteloolist tausta. Seejuures on artiklites kasutatud erinevaid lähenemisnurki, mis võimaldavad teha ajastu kohta mitmekülgsed järeldusi. Väitekirja puhul on seega tegemist uurimuste tsükliga, mille iga artikkel püstitab küll iseseisvad uurimisküsimused, kuid mis moodustab siiski ühtse mõtteajaloolise terviku.

Kompleksseid õiguslikke ja majanduslikke tahke hõlmas vaadeldaval perioodil maaküsimus. Esimene artikkel „The political debate about the land question in the Estonian area of the Baltic provinces, 1905–1914” käsitleb poliitiliste parteide ja ideoloogiliste ringkondade vaateid maaküsimuses aastatel 1905–1914. Konkreetsemalt analüüsib artikkel eesti rahvusliberaalide ja sotsiaalliberaalide, eesti sotsiaaldemokraatide ning baltisaksa konservatiivse ja liberaalse suuna vaateid maaküsimuses vaadeldaval perioodil. Artikkel väidab, et rahvusliberaalse ERE ja selle juhi Tõnissoni käsituses oli maaküsimus eelkõige majanduslik küsimus, mistõttu ERE rõhutas väikemaomandi ja väikemaapidamise põllumajanduslikku efektiivsust. Seevastu Pätsi ja teiste Eesti sotsiaalliberaalide jaoks oli maaküsimus eelkõige sotsiaalne küsimus. Mitmete kaasaegsete ühiskondlike mõtlejate tööd maaomandi olemusest pakkusid seejuures sotsiaalliberaalidele võimaluse maaküsimuse radikaalsemat lahendust õigusfilosoofiliselt põhjendada. Nii baltisaksa konservatiivne kui ka liberaalne suund rõhutasid, et eraomand on puutumatu, mistõttu eramõisate sundvõõrandamine ei oleks õiguspärane. Seevastu eesti sotsiaalliberaalid püüdsid lugejat veenda, et riigipoolne sekkumine omandisuhtesse maa sundvõõrandamise teel võib olla õigustatud, kui see teenib ühiskondlikke huve. Sotsiaaldemokraatide nägemuses aga viisid kapitalistlikud suhted paratamatult selleni, et suurmaaomand pidi asenduma rahva ühisomandiga.

Väitekirja teine artikkel tegeleb samuti maaküsimusega. Esimeses artiklis kasutatud võrdleva käsitluse asemel vaatleb see ühe autori esitatud maa-reformikava mõtteloolist tausta. Artikkel „Konstantin Pätsi „Maa-küsimus“ ja selle ajalooline kontekst“ analüüsib vaadeldaval perioodil maaküsimuses avaldatud kõige põhjalikumast eestikeelsest tekstist, Konstantin Pätsi 1907. aastal

ilmunud teost “Maa-küsimus”. Artikkel selgitab Pätsi esitatud seisukohti maa-reformi arutelude taustal ja uurib, milliseid argumente Päts oma seisukohtade põhjendamisel kasutas. Artikkel väidab, et mitmed Pätsi argumentid on ajendatud teose ilmumisele eelnenud vaidlustest eraomandi ja põlise rendi pool-dajate vahel. Samuti jõuab artikkel järeldusele, et Päts tugineb oma vaadete põhjendamisel Saksa õigusteadlase Otto von Gierke, Saksa Maareformijate Ühingu juhi Adolf Damaschke ja USA sotsiaalse mõtleja Henry George’i ideedele.

Maaküsimuse debattidesse sekkunud sotsiaaldemokraatide vaated sundisid seejärel küsima, kuidas tõlgendasid eesti sotsiaaldemokraadid marksistliku ideoloogia aluspõhimõtteid. Väitekirja kolmas artikkel „Marksismi retseptisioon ja dogmaatilise marksismi kriitika Eesti alal aastatel 1905–16“ uurib Eesti vasakpoolsete mõtlejate ideoloogilisi vaidlusi marksismi tõlgendamise küsi-muses aastatel 1905–1916. Artikkel selgitab, et perioodil 1905–1916 puhkesid eesti sotsialistide hulgas ideoloogilised debadid, mille keskmes olid marksismi teoreetilised aluspõhimõtted. Nende debattide üldise raamistiku kujundasid Euroopa sotsialistide 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse mõttevahetused. See-juures ilmnisid debattides eesti sotsialistide isiklikud erimeelsused ja ideoloog-ilised vastuolud. Artikkel uurib, kuidas Eduard Bernsteini revisionistlikest ideedest mõjutatuna seadsid mitmed eesti vasakpoolsed autorid nendes debat-tides kahtluse alla marksistliku õpetuse paikapidavuse ning heitsid marksismile ette liigset ühekülgust ja dogmaatilisust. Samuti uurib artikkel, milliseid vastuargumente esitasid neile autoritele need eesti sotsialistid, kes kaitsesid debattides marksistlikku õpetust ja materialistlikku maailmavaadet. Artikkel väidab seega, et just vaadeldaval perioodil hakkasid Eesti alal levima revolutsioonilisele marksismile vastanduvad sotsialistlikud ideed, mis lähtusid küll marksistlikust õpetusest, kuid seadsid eesmärgiks ühiskonna demokratiseeru-mise evolutsioonilisel teel.

Lisaks sellele, et vaadeldava perioodi poliitilistes debattides ei jõutud kokku-leppele ideoloogiliste põhimõtete tõlgendamise küsimuses, ei kasutanud vaid-luste osapooled ka ideoloogilisi mõisteid ühtses tähenduses. Kuna iseäranis selgelt ilmnis ideoloogiliste mõistete mitmetähenduslikkus baltisaksa ring-kondade vaidlustes, siis tõusis sellest tulenevalt esile veel üks uurimisküsimus. Väitekirja neljas artikkel „Über die Definition und Anwendung ideologischer Begriffe in den politischen Debatten der deutschbaltischen Presse in den Jahren 1906–1914“ uurib, kuidas määratleti ja kasutati baltisaksa ajalehtede veergudel aset leidnud poliitilistes vaidlustes ideoloogilisi mõisteid konservatism, libera-lism ja demokraatia. Artikkel analüüsib, kuidas püüdsid baltisaksa ajalehtedes avaldatud tekstide autorid oma vaateid ideoloogiliste mõistete selgitamise kaudu põhjendada ning seeläbi lugejate poliitilist meelsust mõjutada. Artikkel väidab, et baltisaksa poliitiliste ringkondade erimeelsusi süvendas vaadeldaval perioodil asjaolu, et vaidlustes osalenud autorid ei suutnud kokkuleppele jõuda isegi vaidlustes kasutatud keskmise ideoloogiliste mõistete määratlustes. Samuti puudus vaidluste vastaspooltel üksmeel küsimuses, kas demokraatlikud reformid on ühiskonnas vajalikud või mitte.

Kuigi kõigi analüüsitud debattide ajalooliseks raamistuseks olid rahvuslikud vastuolud, omandas rahvusküsimus uue mõõtme Esimese maailmasõja ajal, mil leidsid aset arutelud Balti kubermangude edasise saatuse üle. Väitekirja viies artikkel „Baltisaksa publitsistika rahvusküsimusest ja eesti ajakirjanduse vastukajad sellele aastatel 1914–1916“ uurib, kuidas kirjeldati Esimese maailmasõja ajal aastatel 1914–1916 Saksamaal ilmunud baltisaksa päritolu autorite töödes eestlasi ja lätlasi ning nende suhteid baltisakslastega Balti kubermangudes. Artikkel analüüsib, kuidas kasutasid need autorid oma tekstides rahvuslikke kuvandeid poliitiliste väidete põhjendamiseks. Samuti käsitleb artikkel vastukajaid, mida need baltisaksa päritolu autorite tööd Eesti alal esile kutsusid. Artikkel jõuab järeldusele, et mitmed baltisaksa autorid, kes pooldasid Balti kubermangude liitmist Saksamaaga, töid esile eestlaste ja lätlaste head suhted baltisakslastega ning rõhutasid eestlaste ja lätlaste venevaenulikkust. Eesti ajakirjandus oli selliste baltisaksa autorite Saksamaal ilmunud tööde suhtes vägagi kriitiline.

Kuigi eelnimetatud artiklid käsitlevad uurimistöö teemat erinevatest vaatenurkadest, võib kõikide artiklite põhjal teha üldistuse, et vaadeldava perioodi ühiskondlikule mõttele Eesti alal oli iseloomulik poliitilise teadlikkuse kasv ja läänelike ideede levik, millega kaasnes ühiskondliku mõtte ideoloogiline mitmekesisustumine. 1917. aasta revolutsioon ja sellest tõukuvad sündmused jäävad juba dissertatsiooni ajalistest piiridest väljapoole. Siiski võib kokkuvõttest leida ka järeldusi, mis aitavad mõista hilisemate poliitiliste debattide mõtteloolist tausta.

1.3. Uurimistöö meetodid

Ühiskondliku mõtte ajalugu uuriva ajaloolase ees laiub esmapilgul mõõtmatu tegevusväli. Intellektuaalajaloo uurimisobjektiks võib olla kogu vaatluse alla võetud perioodil ilmavalgust näinud intellektuaalne looming. Seetõttu osutub vajalikuks uurimisobjekti täpsem piiritlemine. Kuna üldjuhul puuduvad teistsugused võimalused aastakümneid tagasi elanud inimeste mõttemaailmaga tutvumiseks, siis on mõtteajaloolises uurimistöös asendamatud nende inimeste kirjutatud tekstid. Annabel Brett'i sõnul ei huvita intellektuaalajaloo uurijat nende tekstide juures mitte üksnes ühiskondlik, kultuuriline või poliitiline kontekst, mis loob autori tekstile ajaloolise tausta, vaid peamiselt väljendusviis, mille abil minevikus elanud inimesed neid ümbritsevat maailma mõtestasid.⁸² Brett'i mõtet edasi arendades võib lisada, et ühiskondliku mõtte ajaloo kui intellektuaalajaloo kitsama valdkonna puhul on nii teksti ajalooline taust kui ka autori väljendusviis ühtviisi olulised mõistmaks teksti ühiskondlikku tähendust. Ühiskondliku mõtte ajaloo uurimisel on allikateks mitmesugused tekstid, mille abil nende tekstide autorid püüdsid ühiskonnas toimunud muutusi kujundada, suunata või mõtestada. Kuna ühiskondliku mõtte ajaloo peamiseks uurimis-

⁸² Annabel Brett. *What is Intellectual History Now? – What is History Now*, ed. by David Cannadine. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, lk 113–131 (siin 127).

objektiks on poliitilised ideed, siis on nende ideede kaasaegsete ajalooliste sündmuste ja ühiskondlike protsesside tundmaõppimine vajalik poliitiliste ideede analüüsimiseks ja mitte vastupidi. Mõtteloo uurimine on oma olemuselt ajaloolise selgituse pakkumine. Seetõttu püüab mõtteajalooline uurimus poliitilise teksti kõikide võimalike tähenduste hulgast välja valida need, mida tekst võis selle avaldamise hetkel kanda, ning vältida neid tähendusi, mis on olemuselt anakronistlikud. Stefan Collini soovitusel peaks mõtteajaloolane ajaloolisi tekste lugema nagu kriitik, analüüsima nagu filosoof ja selgitama nagu ajaloolane.⁸³ Lisaks sellele soovitusele saab ühiskondliku mõtte ajalugu käsitledes rakendada ka konkreetsemaid uurimismeetodeid.

1.3.1. Kontekstuaalne meetod

Käesolevas väitekirjas on poliitiliste ideede analüüsimisel rakendatud kontekstuaalset meetodit. Ühiskondliku mõtte ajaloo kontekstuaalne meetod võimaldab poliitiliste tekstide tähendust selgitada nende tekstide mõtteloolise konteksti kaudu. Oluliseks teenäitajaks kontekstuaalse meetodi rakendamisel oli mõtteajaloolane Quentin Skinner. Tegeledes peamiselt Euroopa varauusaegse poliitilise mõtte ajaloo uurimisega, jõudis Skinner järeldusele, et poliitiliste tekstide mõistmiseks ei piisa sellest, kui selgitada välja teksti keeleline tähendus, vaid kindlaks tuleb teha ka autori kavatsus teksti koostamisel. Skinneri järgi on iga poliitiline tekst selle autori tegu mingi eesmärgi saavutamiseks.⁸⁴ Seetõttu tuleb teksti mõistmiseks aru saada, miks autor teksti koostas ja seeläbi poliitilise teo korda saatis.

Poliitiliste tekstide autorid üritavad sageli tekstiga saavutada reaalseid ühiskondlikke muutusi. Skinneri selgituste kohaselt on teksti poliitilise tähenduse mõistmisel abiks autori kavatsused, kuid seejuures tuleb meeles pidada, et tekst võis kaasa tuua tagajärgi, mida autor ei kavatsenud. Iga poliitiline tekst on Skinneri järgi kommunikatsiooniakt, millega autor esitab poolt- või vastuargumente mingis küsimuses. Mõtteajaloolase esmane ülesanne ongi avastada see küsimus, millele poliitilise teksti autor vastas. Skinneri sõnul tuleb selleks tuvastada teksti autori kaasaegne vaidlus, millesse autor teksti kui kommunikatsiooniaktiga sekkus.⁸⁵ Seega tuleb teksti mõtteloolise konteksti loomiseks rekonstrueerida see konkreetne poliitiline debatt, milles autor oma seisukohti esitas.

Kontekstuaalse meetodi rakendamise abil saab mõistetavaks poliitilise teksti tähendus autori kaasaegses poliitilises debatis ja teksti suhestumine teiste

⁸³ Stefan Collini. *The Identity of Intellectual History. – A Companion to Intellectual History*, ed. by Richard Whatmore, Brian Young. Malden: John Wiley & Sons, 2016, lk 8–17 (siin 13).

⁸⁴ Quentin Skinner. *Meaning and understanding in the history of ideas. – Quentin Skinner. Visions of politics. Volume 1: Regarding method*. Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2002, lk 57–89 (siin 82).

⁸⁵ Quentin Skinner. *Interpretation and the understanding of speech acts. – Quentin Skinner. Visions of politics. Volume 1: Regarding method*, lk 103–127 (siin 113–116).

poliitilises debatis osalenud autorite tekstidega. Keskendumine poliitilistele debattidele annab samuti võimaluse selgitada, miks ühe autori tekstides võib leiduda erinevaid seisukohti. Ideed ei ole püsivad ja neid ei saa üldjuhul autoriga siduda nagu omadusi.⁸⁶ Ideed on alati muutumises ja neid väljendatakse ja kasutatakse eri debattides erineval spetsiifilisel viisil.⁸⁷ See aga ei välista, et ka ühe autori kirjutatud tekstide põhjal saab luua intellektuaalse biograafia, mis analüüsib selle autori ideede tekkimist ja muutumist mingil kindlal perioodil.

Kontekstuaalset meetodit saab rakendada erinevate ajalooperioodide poliitiliste ideede uurimisel. Kahtlemata on Skinneri juurutatud kontekstuaalne meetod osutunud eriti viljakaks varauusaegse poliitilise mõtte analüüsimisel. Samuti kasutatakse kontekstuaalset meetodit üha enam lähiajaloo poliitilise mõtte ajaloo uurimisel. Kui kaugemate perioodide mõtteleo uurimisel võib keeruliseks ülesandeks eelkõige kujuneda tekstides kasutatud mõistete tähenduste kontekstuaalne mõistmine, siis lähiajaloo osas on poliitiliste tekstide keelekasutus üldjuhul uurijale tuttavam. Siiski tuleb 20. sajandi mõtteleo uurimisel eriti tähelepanelik olla tekstides kasutatud ideoloogiliste mõistete tõlgendamisel.

Jan-Werner Müller on kontekstuaalse meetodi puudusena esile toonud mõiste *kontekst* ebamäärasuse, mis ilmneb just lähiajaloo mõtteleo uurimisel.⁸⁸ Mülleri kriitika ei osuta ilmselt niivõrd mõiste *kontekst* mitmetähenduslikkusele, vaid asjaolule, et lähiminevikus avaldatud poliitiliste tekstide analüüsimisel võib avastada mitmeid samaaegseid omavahel põimunud poliitilisi debatte, millesse nende tekstide autorid on sekkunud. Mülleri kriitikale vastates võib selgitada, et kontekstuaalse meetodi tulemuseks ei saagi alati olla poliitilise teksti ühe ja ainuõige mõtteleolisse konteksti taasloomine.⁸⁹ Kuna üht ja sama teksti saab tõlgendada erinevatel viisidel, võib tekst sobituda erinevatesse asjakohastesse kontekstidesse.⁹⁰ Seetõttu tuleks vähemalt lähiajaloo poliitilise mõtte ajaloo uurimisel rääkida mõtteleolistest kontekstidest ja mitte ainsast mõtteleolisest kontekstist, kuhu konkreetne tekst paigutub.

⁸⁶ Polemiseerides siinkohal Hent Kalmoga, kes väidab vastupidi, et selline arusaam on tavapärane. – Vt Hent Kalmo. Mis on poliitilised ideed? – *Studia Philosophica Estonica*, vol. 13 (2020), lk 27–57 (siin 52).

⁸⁷ S. Collini. *The Identity of Intellectual History*, lk 12.

⁸⁸ Jan-Werner Müller on seda väidet kinnitades selle suhtes siiski ka mõneti kriitiline. – Vt Jan-Werner Müller. *European Intellectual History as Contemporary History*. – *Journal of Contemporary History*, Vol. 46, No. 3 (July 2011), lk 574–590 (siin 583).

⁸⁹ Polemiseerides Peter E. Gordoniga, kelle hinnangul kontekstuaalne meetod seda eeldab. – Vt Peter E. Gordon. *Contextualism and Criticism in the History of Ideas*. – *Rethinking Modern European Intellectual History*, ed. by Darrin M. McMahon, Samuel Moyn. Oxford etc.: Oxford University Press, 2014, lk 32–55 (siin 38–39).

⁹⁰ Dominick LaCapra järgi on tekstil alati erinevaid asjakohaseid kontekste (*various pertinent contexts*), mis tulenevad teksti erinevatest tõlgendusviisidest. – Vt Dominick LaCapra. *Rethinking Intellectual History and Reading Texts*. – *History and Theory*, Vol. 19, No. 3 (Oct., 1980), lk 245–276 (siin 254).

Kuna viimastel sajanditel on informatsiooni levik varasemaga võrreldes kordades kiirenenud, siis on kiirenenud ka poliitiliste ideede levik. Uurides 20. sajandi alguse ühiskondliku mõtte ajalugu Eesti alal tuleb seetõttu mees pidada, et Balti kubermangudes puhkenud poliitilistes debattides kasutati oma väidete kinnitamiseks kohalikku päritolu argumentide kõrval ka mujalt Eesti alale levinud poliitilisi ideid. Mõni vaadeldaval perioodil ilmunud mahukam tekst, milles autor esitas mitmeid seotud argumente, võis sekkuda poliitilistesse debattidesse ka mitmel eri tasandil. Balti kubermangudes avaldatud tekst võis seetõttu osaleda nii kohalikus ajakirjanduses puhkenud debatis, esitada argumente Vene riigiduumas arutelu all olnud seaduseelnõu toetuseks kui ka vaielda vastu Lääne-Euroopa poliitilises kirjanduses esitatud seisukohtadele. Käesolevas väitekirjas on eelkõige uuritud poliitilisi tekste kohalike Balti kubermangude debattide kontekstis.

1.3.2. Mõisteajalooline meetod

Pärast humanitaarteadustes toimunud keelelist pööret on ajaloolased üha rohkem pööranud tähelepanu sellele, kuidas keelt tekstides kasutatakse.⁹¹ Loomulikult on keelekasutusega seotud küsimused kesksel kohal ka mõtteloo uurimisel. Poliitiliste tekstide analüüsimisel on vajalik välja selgitada tekstides kasutatud mõistete sisu. Eri autorid võivad mõiste tähistamiseks kasutada tekstides sama terminit, kuid mõiste sisu võib siiski tekstides olla erinev. Mõistete sisu võib muutuda ka aja jooksul, mistõttu mõttelooliste tekstide tähendus jääb tihti hilisemate lugejate jaoks arusaamatuks. 19. ja 20. sajandil on poliitilised mõisted omandanud uudse sisu sõltuvalt sellest, millisest ideoloogiast lähtudes on neid mõisteid tekstides kasutatud.

Reinhart Kosellecki järgi kannavad mõisted endas ajaloolist tegelikkust. Eri mõisted suhestuvad aga tegelikkusega erineval viisil. Kuigi tegelikkust kirjeldatakse mõistete abil, muutuvad aja jooksul nii tegelikkus kui ka seda kirjeldavad mõisted. Nende muutuste tulemusena sisaldub igas mõistes nii mineviku tähendusi kui ka tulevikuootusi. Seejuures leidub Kosellecki sõnul ka mõisteid, mis ei väljenda tegelikkust, vaid mis omandavad üksnes tulevikku suunatud utoopilise tähenduse ja muutuvad *ootusmõisteteks*. Kosellecki järgi on sellisteks tulevikku suunatud mõisteteks uusaegsed ideoloogilised mõisted liberalism, sotsialism, natsionalism jne.⁹² Selliste mõistete sisustamisel tuleb seetõttu mees pidada, et neid kasutanud autorid ei püüdnud niivõrd kajastata nende kaasaegset tegelikkust, vaid mõjutada tulevasi ühiskondlikke muutusi.

Koselleck uuris, kuidas muutus poliitiliste ja sotsiaalsete põhimõistete sisu 18. ja 19. sajandil. Sellega pani Koselleck aluse saksa nn mõisteajaloolisele

⁹¹ Eva Piirimäe on eristanud koguni kolme keelelist pööret. – Vt Eva Piirimäe. Keeline pööre. Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi väljavaateid, toim. Marek Tamm. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 33–58 (siin 35–39).

⁹² Reinhart Koselleck. Die Geschichte der Begriffe und Begriffe der Geschichte. – Reinhart Koselleck Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2006, lk 56–76 (siin 67–69).

meetodile. Analüüsidest poliitiliste mõistete kasutamise viise alates antiikajast kuni tänapäevani, jõudsid saksa mõisteajaloolased järeldusele, et perioodil 1750–1850, mida Koselleck nimetas „sadulajastuks“, leidis aset poliitiliste mõistete ajalikustumine, demokratsiseerumine, ideologiseerumine ja politiseerumine.⁹³ Mõistete ajalikustumine tähendab siinkohal, et mõisteid hakati kasutama vastavalt sellele, milliseid ühiskondlikke muutuseid sooviti. Mõistete demokratsiseerumine tõi kaasa selle, et poliitilised tekstid olid nüüd suunatud kõikidele inimestele, hoolimata nende sotsiaalsest staatusest.⁹⁴ Samuti hakati mõisteid sel perioodil kasutama ideoloogilistes tekstides, mida kasutati seejärel vahendina poliitilises võitluses.⁹⁵

Nii kontekstuaalse meetodi kui ka mõisteajaloolise meetodi eesmärk on mõista minevikus avaldatud poliitiliste tekstide tähendust. Mõlemad meetodid tähtsustavad tekstides kasutatud mõistete sisu avamist selleks, et mõista poliitilist teksti tervikuna. Siiski on nende meetodite lähenemisnurk veidi erinev. Kui kontekstuaalse meetodi fookus on konkreetset poliitilisel debatil, kuhu poliitiline tekst asetub, siis mõisteajalooline meetod keskendub poliitiliste mõistete sisu muutumisele ühiskondlike muutuste taustal.⁹⁶ Võib väita, et viimasel kümnendil on mõlemast meetodist mõjutatuna välja kujunenud mõtteajalooline käsitlusviis, mis uurib poliitiliste mõistete sisu kujunemist ja muutumist teineteisele järgnevate poliitiliste kontekstide avamise kaudu pikema perioodi jooksul.⁹⁷

1.4. Uurimistöö allikad

Käesoleva väitekirja allikateks on mitmesugused tekstid, mis sekkusid perioodil 1905–1916 Eesti alal puhkenud ühiskondlikesse debattidesse või mõjutasid nendes debattides osalenud autorite ideid. Need poliitilised tekstid ilmusid enamasti ajalehtedes, artiklikogumikes või eraldi trükistena. Kindla autori nime all avaldatud tekstide kõrval on allikateks ka anonüümsete autorite käsitlused või teatud poliitilise ringkonna vaateid esindavad poliitilised tekstid. Viimaste hulka kuuluvad vaadeldaval perioodil avaldatud poliitiliste parteide programmid. Lisaks kohalike autorite tekstidele on uurimistöös analüüsitud välisautorite tekste, mis mõjutasid poliitilisi debatte Eesti alal.

⁹³ Melvin Richter. *Begriffsgeschichte and the History of Ideas*. – *Journal of the History of Ideas*, Vol. 48, No. 2 (1987), lk 247–263 (siin 252–253).

⁹⁴ Reinhart Koselleck. *The Temporalisation of Concepts*. – *Finnish Yearbook of Political Thought*, Vol. 1 (1997), lk 16–24 (siin 22–23).

⁹⁵ M. Richter. *Begriffsgeschichte and the History of Ideas*, lk 253.

⁹⁶ Vt ka Jan-Werner Müller. *On Conceptual History – Rethinking Modern European Intellectual History*, ed. by Darrin M. McMahon, Samuel Moyn. Oxford etc.: Oxford University Press, 2014, lk 74–93 (siin 87).

⁹⁷ David Armitage. *What's the Big Idea? Intellectual History and the Longue Durée*. – *History of European Ideas*, Vol. 38, No. 4 (2012), lk 493–507; Darrin M. McMahon. *The Return of the History of Ideas? – Rethinking Modern European Intellectual History*, ed. by Darrin M. McMahon, Samuel Moyn. Oxford etc.: Oxford University Press, 2014, lk 13–31 (siin 23–25).

Vaadeldava perioodi poliitiliste tekstide analüüsimisel tuleb meeles pidada, et autorite sõnakasutust mõjutasid tsensuuriolud. Kuni 1905. aastani kehtis Vene impeeriumis eeltsensuur, mis tähendas seda, et veel enne trükki jõudmist pidid tekstid saama tsensuri heakskiidu. Eeskirjade järgi ei tohtinud trükki lubada riigivõimu õõnestavaid või mässulisi õpetusi levitavaid kirjutisi.⁹⁸ Piiri tõmbamine lubatud ja keelatud kirjanduse vahele jäi igal üksikjuhtumil tsensuri ülesandeks.⁹⁹ Kuigi 1905. aasta 17. oktoobri manifestiga kuulutati Venemaal välja sõna- ja trükivabadus, kehtestati juba 1905. aasta novembris järeeltsensuur. See tähendas, et riigivastase sisuga teksti avaldamise korral järgnesid selle väljaandjate suhtes sanktsioonid. Täiendavaid trükivabaduse piiranguid tõi kaasa 1905. aasta lõpus välja kuulutatud sõjaseisukord, mis kaotati alles 1908. aasta septembris.¹⁰⁰ Pärast Esimese maailmasõja puhkemist 1914. aastal kuulutati taas välja sõjaseisukord ja kehtestati eeltsensuur. Nii eel- kui ka järeeltsensuuri tingimustes oli tsensuuri ülesandeks kontrollida autorite meelsust, seevastu autorid püüdsid sageli tsensuuri tähelepanu kõige olulisemalt kõrvale juhtida.¹⁰¹

Poliitiliste ideede levitamisel laiema lugejaskonna hulgas oli perioodil 1905–1916 oluline roll täita ajakirjandusel. Baltisaksa poliitiline ajakirjandus oli tekkinud juba 19. sajandi keskel. Seejuures kujunes 1860. aastal ilmuma hakanud *Revalsche Zeitung* 19. sajandi kõige reformimeelsemaks baltisaksa ajaleheks.¹⁰² 19. sajandi viimastel aastakümnetel hakkas aga ka eesti ajakirjandus kujunema massimeediaks, millel oli üha suurem mõju eesti kodanikuühiskonna tekkele.¹⁰³ Ajalehed pakkusid lugejale nii päevakajalist informatsiooni kui ka pikemaid arutlusi spetsiifilisematel teemadel. Hoolimata jätkuvalt keerulistest tsensuurioludest, oli 1905. aasta 17. oktoobri manifestiga alanud periood *Ea Janseni* hinnangul eesti poliitilise ajakirjanduse õitseage.¹⁰⁴ Kui 1905. aastal

⁹⁸ *Ea Jansen*. Tsaristlik tsensuur ja eesti ajakirjandus venestamisajal (1880.–1890. aastad). – *Tuna* 2/2000, lk 42–60 (siin 46).

⁹⁹ Vt ka Vello Paatsi, Kristi Paatsi. Jaan Jõgever tsensuri ja inimesena, I–II. – *Akadeemia*, 12/2015, lk 2166–2196; 1/2016, lk 116–137 (siin *Akadeemia* 12/2015, lk 2174); *Ea Jansen*. Tsaristlik tsensuur, lk 43.

¹⁰⁰ Epp Lauk. Eesti ajakirjanduse arengujooni XX sajandi algusest 1930. aastate lõpuni. – *Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940*, koost. Epp Lauk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000, lk 9–42 (siin 23–26).

¹⁰¹ Kuigi Rein Veidemann käsitleb tsensuuri nõukogude perioodil, on mitmed Veidemanni poolt esile toodud tunnused iseloomulikud ka Vene keisririigi tsensuurile 20. sajandi alguses. – Vt Rein Veidemann. Tsensuur kui kontekst. – Rein Veidemann. *Tuikav tekst: artikleid ja esseid eesti kirjandusest ja kultuurist 2000–2005*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006, lk 183–195 (siin 190–191).

¹⁰² *Ea Jansen*. Baltisaksa ajakirjanduse areng XVII–XIX sajandil. – *Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed: Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini)*, koost. Juhan Peegel. Tartu: Tartu Ülikool, 1994, lk 267–300 (siin 290).

¹⁰³ *Ea Jansen*. Eestlane muutub ajas: seisusühikonnast kodanikuühikonda. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007, lk 428.

¹⁰⁴ *Ea Jansen*. Rahvuslusest ja rahvusriikide sünni eeldustest *Baltimail*. – *Ea Jansen*. *Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse*. Tartu: Ilmamaa, 2004, lk 103–124 (siin 123).

ilmus 48 iseseisvat eestikeelset ajakirjandusväljaannet, siis 1906. aasta lõpuks oli neid koos lisalehtedega juba 100. Isegi kui mitmed ajalehed riigivõimu suhtes kriitiliste tekstide avaldamise tõttu suleti, hakkasid nende asemel peagi ilmuma teise nimega nn asenduslehed.¹⁰⁵ Näiteks ajalehe Postimees sulgemise järel 1907. aasta juulis hakkas sama toimetuse töö tulemusena selle asemel ilmuma ajaleht, mis kandis järgemööda nimesid Meie Aastasada, Sõna ning Elu. Viimane asendas ajalehte Postimees kuni 1908. aastani, mil lehte sai taas välja anda nime Postimees all.¹⁰⁶ Kui eestikeelsete ajalehtede sulgemist esines sagedasti 1905. aastal ja sellele järgnenud aastatel, siis Balti kubermangudes ilmunud baltisaksa ajalehed suleti Esimese maailmasõja puhkemise järel Vene keskvõimu saksavastase kampaania käigus.¹⁰⁷

Käesolevas uurimistöös käsitletud poliitiliste debattide mõtestamisel on allikatena kasutatud nii eesti kui ka baltisaksa ajakirjanduses avaldatud artikleid. Väitekirjas on analüüsitud artikleid, mis ilmusid eestikeelsetes ajalehtedes Hommik, Kiir, Koit, Pealinna Teataja, Postimees, Päevaleht, Sõnumed, Tallinna Teataja, Teataja, Tööline, Uudised, Vaatleja, Virulane ning ajakirjades Vaba Sõna ja Õigus. Samuti on väitekirjas analüüsitud artikleid, mis ilmusid baltisaksa ajalehtedes Baltische Tageszeitung, Düna-Zeitung, Nordlivländische Zeitung, Revelsche Zeitung, Rigauer Tageblatt, Rigasche Neueste Nachrichten, Rigasche Rundschau, Rigasche Zeitung ning ajakirjades Baltische Monatschrift ja Das freie Wort. Nende väljaannete hulgas on nii poliitiliselt mõjukaid laia lugejaskonnaga päevalehti kui ka lühiajaliselt ilmunud väiksemaid ajalehti. Mitmed nimetatud väljaannetest ei ilmunud Eesti alal (Pealinna Teataja ja Tööline ilmusid Peterburis, ajakirja Õigus anti välja Pariisis, mitmed baltisaksa väljaanded aga ilmusid Läti ala linnades, eelkõige Riias). Uurimistöös kasutatud väljaannete valik ei ole siiski juhuslik. Allikatena on kasutatud nende väljaannete artikleid, mis sekkusid uurimistöös käsitletud poliitilistesse debattidesse.

Poliitilise sisuga ajaleheartiklile kui mõtteloolisele alliktekstile olid vaadel-daval perioodil iseloomulikud nii sisulised kui ka vormilised piirangud. Sisulisi piiranguid seadis autorile tsensuur. Eeltsensuuri korral võis tsensor autori esialgsest tekstist maha tõmmata lauseid või koguni terveid lõike. Samuti võis tsensor keelata teksti ilmumise tervikuna. Järeeltsensuuri korral hoidus enamik väljaandeid radikaalsete ideede avaldamisest, mis oleks võinud kaasa tuua lehe sulgemise. Kui toimetuse liikmete tekste redigeeris ajalehe peatoimetaja, siis muutus ka selle tulemusena teksti esialgne sõnastus. Vormilised piirangud tulenesid väljaande formaadist, lehekülgede arvust ja perioodilisest ilmumisest.

¹⁰⁵ Krista Aru. Eesti ajakirjandus aastatel 1766–1940. – Eestikeelne ajakirjandus 1766–1940. I. A–N, toim Endel Annus, Tiina Loogväli. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk 20–51 (siin 38–39).

¹⁰⁶ Krista Aru. Üks kirk, kolm mõõdet. Peatükke eesti toimetajakesksest ajakirjandusest: K. A. Hermann, J. Tõnisson, K. Toom. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2008, lk 163–164.

¹⁰⁷ Saksavastase kampaania kohta Vene impeeriumis Esimese maailmasõja perioodil vt Aadu Must. Privilegeeritud põlualuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste repressioonimine Esimese maailmasõja ajal. – Esimene maailmasõda ja Eesti, lk 15–107.

Kuna ajalehte pidi mahtuma mitmeid rubriike, siis ei saanud isegi pikemad ajalehe juhtkirjad või põhjalikumad artiklid reeglina ulatuda üle pooleteise lehekülje. Kui teema nõudis siiski pikemat käsitlust, avaldati tekst artiklite seeriana, mis ilmus mitmes järjestikus ajalehenumbris. Käesoleva väitekirja eesmärgiks ei ole seatud ajalehtedes avaldatud artiklite toimetamise eelnenud esialgse sõnastuse tuvastamine.¹⁰⁸ Artikleid kui mõtteloolisi allikaid on väitekirjas analüüsitud ajalehes ilmunud lõplikus sõnastuses. Samuti ei ole eraldi eesmärgiks anonüümselt ilmunud artiklite autorsuse väljaselgitamine. Kuigi iga avaldatud tekst oli kahtlemata kellegi kirjutatud, on väitekirjas lähtunud eeldusest, et kõik ajalehes ilmunud tekstid, iseäranis juhtkirjad, esindasid tervikuna väljaande toimetuse vaateid. Üldjuhul ei olnud vaadeldava perioodi ajakirjanduslikud väljaanded ühiskondliku elu sõltumatud kajastajad, vaid teatud poliitiliste ringkondade häälekandjad, mis ka ise poliitilises võitluses osalesid.

Lisaks ajakirjanduses avaldatud artiklitele on uurimistöös analüüsitud ka poliitilisi tekste, mis ilmusid vaadeldaval perioodil välja antud artikli- või essekogumikes. Selliste kogumike koostamine oli 1905. aastale järgnenud perioodil küllaltki tavapärane. Artiklikogumikes avaldati pikemaid tekste, mis arutlesid mitmesuguste ühiskondlike küsimuste üle. Mõne kogumiku näol oli tegemist perioodiliselt ilmunud kirjandusliku albumiga, kus teaduslike ja ühiskondlike artiklite kõrval avaldati ka ilukirjanduslikke tekste.¹⁰⁹ Marksistliku ideoloogia retseptsiooni käsitlemisel on väitekirjas olulisteks allikateks eesti sotsialistide artiklid, mis ilmusid kogumikes „Elu ja võitlus I“, „Ääsi tules I“, „Ääsi tules II“ ning „Mõtted. Teine raamat“.¹¹⁰ Kuna mitmed vasakpoolsed ajalehed said tegutseda vaid lühiajaliselt ja suleti peagi pärast ilmuma hakkamist, siis võimaldavad just artiklikogumikud teha põhjalikumaid järeldusi eesti vasakpoolsete mõtlejate seas levinud sotsialistlike ideede kohta.

Pikemaid poliitilisi tekste avaldati vaadeldaval perioodil ka eraldi trükistena. Pärast 1905. aasta revolutsioonilisi sündmusi ilmusid trükistena baltisaksa autorite tööd, mis arutlesid baltisaksa elanikkonna edasise tuleviku üle Balti kubermangudes. Neist töödest on väitekirjas analüüsitud tekste, mis sekkusid

¹⁰⁸ Mõnel juhul oleks selline võrdlev tekstianalüüs võimalik, sest artiklite käsikirjad on arhiivis kättesaadavad. Vt nt artiklite käsikirjad Konstantin Pätsi isikufondis ERA.1278, ajalehe Tallinna Teataja toimetuse materjalid fondis EAA.2620 või trükikäitis Postimees materjalid fondis EAA.2111.

¹⁰⁹ Selliste albumite näiteks võib tuua EÜSi kirjastuse poolt igal aastal välja antud kalendri „Sirvilauad“ või Juhan Lilienbachi välja antud vasakpoolset poliitilist meelsust kannud töölisalbumi „Edasi“. Vt Sirvilauad: Eesti Rahva tähtsamat. Tartu: Eesti Üliõpilaste Selts, 1896–1921; Edasi, 1–11. Tallinn: J. Lilienbach, 1905–1917.

¹¹⁰ Elu ja võitlus I. Peterburi: Edu, 1907; Ääsi tules I: Kirjatööde kogu. Peterburi: Peterburi Eesti Üliõpilaste seltsi toimetused, 1908; Ääsi tules II. Kirjatööde kogu. Peterburi: Peterburi Eesti Üliõpilaste seltsi toimetused, 1910; Mõtted. Teine Raamat. Tallinn: J. Lilienbach, 1911. Kogumikes ilmunud töölikirjanduse kohta vt ka Hegely Klaus. Eesti varase töölikirjanduse piirjooned ja tunnused. – Keel ja Kirjandus 7/2020, lk 571–586.

baltisaksa ajalehtedes puhkenud vaidlustesse.¹¹¹ Esimese maailmasõja perioodil Saksamaal eraldi trükistena ilmunud baltisaksa päritolu autorite tekste on väitekirjas käsitletud Balti kubermangude rahvusküsimuse kontekstis.¹¹² Eestikeelsete trükiste väljaandmine kasvas 20. sajandi alguses kuni 1914. aastani, kuid vähenes seejärel veidi kuni 1917. aasta veebruarirevolutsioonini.¹¹³ Suure osa vaadeldaval perioodil ilmunud eestikeelsetest poliitilistest tekstidest hõlmas tõlkekirjandus. Siiski ilmus ühiskondlikel teemadel ka eesti autorite algupäraseid tekste. Maaküsimuse üle peetud poliitiliste debattide mõtestamisel on väitekirjas oluliseks allikaks Konstantin Pätsi 1907. aastal ilmunud "Maaküsimus".¹¹⁴ Vasakpoolsete ideede retseptsiooni uurimisel Eestis on aga kasutatud vaadeldaval perioodil eesti autorite sulest ilmunud marksistlikku ideoloogiat, sh marksistlikku majandusteooriat selgitavaid trükiseid.¹¹⁵

Kõige kontsentreeritumal kujul esitavad eri poliitiliste ringkondade vaateid parteiprogrammid. Käesolevas väitekirjas on allikatena kasutatud BKP, EKP, ERE, Eesti Tööerakonna, ESDTÜ, Venemaa Konstitutsioonilis-Demokraatliku Partei ehk kadettide, Radikaalsotsialistliku Ühisuse ja VSDTP programme.¹¹⁶

¹¹¹ Alexander Stellmacher. Am Scheidewege. Politische Betrachtungen zur heutigen Lage des Deutschthums in den baltischen Provinzen. Riga: Jonck & Poliewsky, 1906; Aus Schweren Tagen. Gedanken über die Probleme der Gegenwart von einem Balten. Gütersloh: Bertelsmann, 1908.

¹¹² Max Hildebert Boehm. Die Krisis des deutschbaltischen Menschen. Berlin: Verlag der Grenzboten, 1915; H. v. R [Hermann von Rosen]. Die Bevölkerung. – Die Deutschen Ostseeprovinzen Russlands geschichtlich, kulturell und wirtschaftlich dargestellt von Kennern der Baltischen Provinzen. Berlin: Herrose, 1915, lk 10–16; Germanicus. Die Tragödie der Baltischen Provinzen. Leipzig: Schulze, 1915; Paul Rohrbach. Der Krieg und die deutsche Politik. Weimar: Das Grössere Deutschland, 1915; Paul Rohrbach. Russland und wir. Stuttgart: Engelhorn, 1915; „Wir ohne Vaterland“. Beiträge zum Verständnis der baltischen Art. Charlottenburg: [Ostlandverlag, 1915]; Silvio Broedrich-Kurmahlen. Das Neue Ostland. Berlin; Charlottenburg: Ostlandverlag, 1916; Oswald Külpe. Vorwort. – Die deutsch-lettischen Beziehungen in den baltischen Provinzen. Ein Wort der Aufklärung. Leipzig: Hirzel, 1916, lk 3–4; Alexis von Engelhardt. Die deutschen Ostseeprovinzen Russlands: ihre politische und wirtschaftliche Entwicklung. München: Müller, 1916; Adolf von Harnack. Die Leistung und die Zukunft der baltischen Deutschen. – Adolf von Harnack. Aus der Friedens- und Kriegsarbeit. Giessen: A. Töpelmann, 1916, lk 351–361; Reinhold Seeberg. Von baltischer Art. – Reinhold Seeberg. Geschichte, Krieg und Seele: Reden und Aufsätze aus den Tagen des Weltkrieges. Leipzig: Quelle & Meyer, 1916, lk 215–244; Valerian Tornius. Die Baltischen Provinzen. Leipzig; Berlin: Teubner, 1916.

¹¹³ Endel Annus. Eessõna. – Eestikeelne raamat 1901–1917, 1, A–P, toim. Endel Annus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1993, lk 6–13 (siin 9).

¹¹⁴ Konstantin Päts. Maaküsimus. Tallinn: Koidu kirjastus, 1907.

¹¹⁵ W.-L. Marxistiline sotsialismus. – Rahvaraamat. Tartu: G. Zirk, 1907; Hans Pöögelmänn. Majandusteaduslised kirjad põllumeestele. Tallinn: M. Martna, 1905; Hans Pöögelmänn. Majandusteaduse õpetus. Peterburi: Edu, 1907–1908.

¹¹⁶ Eraldi trükistena ilmusid Programm der Dorpater Ortsgruppe der Baltischen Konstitutionellen Partei. Dorpat: Mattiesen, 1906; Balti Konstitutsioonilise, Kuramaa Monarhistlik-Konstitutsioonilise, Liibavi Vabameelse-Konstitutsioonilise ja Eestimaa Konstitutsioonilise erakondade eeskava. Tartu: Schnakenburg, 1909; Kuidas peab Eestimaa konstitutsioonilise ehk riigi-põhjuskorra erakonna eeskavast aru saama? Mis tahab Eestimaa põhjusseaduse

Kuigi parteiprogrammid ei sekkunud ilmtingimata poliitilistesse debattidesse, pakuvad need võimaluse mõista, milliseid ühiskondlikke muutusi Balti kubermangudes või laiemalt Venemaa keisririigis sooviti. Näiteks sisaldavad kõik vaadeldaval perioodil Eesti alal avaldatud parteiprogrammid ajastule iseloomulikult rohkemal või vähemal määral ettepanekuid maaküsimuses.

Avarama mõtteloolise konteksti loomiseks on dissertatsioonis uuritud, millistele välisautorite ideedele tuginesid Eesti alal kirjutanud autorid. Sel eesmärgil on väitekirjas analüüsitud välisautorite tekste, mis mõjutasid kohalikke debatte Balti kubermangudes. Eraldi kategooriana võib esile tuua välisautorite ühiskondlikke küsimusi käsitlevad teosed, mis vaadeldaval perioodil tõlgiti eesti keelde. Lühemad sellised tõlked võisid ilmuda ajalehtedes, pikemad aga avaldati eseseisvate trükistena. Erinevates väljaannetes avaldatud tõlketekstidele osutamine aitab mõista, milliseid välisautorite tekste peeti üldse vajalikuks eestikeelsele lugejale vahendada.

Poliitiliste tekstide autorite poliitilise meelsuse tõlgendamisel võivad olla abiks arhiivimaterjalid. Väitekirjas on Peeter Speegi poliitiliste vaadete selgitamisel kasulikuks osutunud tema isikufond Rahvusrhiivis.¹¹⁷ Poliitiliste tekstide kirjutamise ja tõlgete avaldamise asjaolude kohta pakuvad olulist teavet tekstide autorite ja tõlkijate või nende kaasaegsete mälestused. Kuigi mälestuste usaldusväärsust tuleb alati kriitiliselt hinnata, võivad mälestused osutada ainsaks allikaks, millest selguvad teksti autori esialgsed kavatsused teksti loomisel. Seetõttu on vasakpoolsete ideede retseptsiooni uurimisel kasutatud väitekirjas ka 1905. aastal ja sellele järgnenud kümnendil poliitiliselt aktiivsete isikute hilisemaid mälestusi.¹¹⁸

erakond? Tallinn: Valgus, 1905; Eesti Rahvameelne Eduerakond: eeskava ja tegevuse põhjused. Tartu: Postimees, 1905; Mis soovib Eesti rahvameelne Edu-erakond? Narva: R. Pöder, 1906; Eesti Rahvameelne Eduerakond: Eeskava ja tegevuse juhtmõtted. Tartu, 1909; Eesti radikaal-sotsialistide (tööerakonna) põhjused ja eeskava. Tallinn: Päevaleht, 1917; Eesti sotsialdemokratilise Tööliste Ühisuse programmi eelplaan. Tartu: Tartu osakond, 1905; Konstitutsional-demokratia partei (Rahva vabaduse erakonna) programm, mis erakonna asutamise kongressil 12.–18. oktoobril 1905 kokkuseatud. Peterburi: Peterburi Eesti osakond, 1906; Radikalsotsialistilise Ühisuse programm. Tartu, 1905; Venemaa Sotsialdemokratilise Tööliste Partei programm. Vastu võetud Partei teisel kongressil, a. 1903. Tallinn: VSDTP Tallinna Komitee, 1905; Venemaa sotsialdemokraatilise tööliste partei programm ja põhjuskiri partei teisel kongressil 1903. a. ja Stokholmi ühendaval kongressil 1906. a. vastu võetud kujul. Tallinn: VSDTP Tallinna Komitee, 1917.

¹¹⁷ ERA.4397, Peeter Aleksander Speek.

¹¹⁸ 1905. aasta Eestis: mälestused, koost Toomas Karjahärm. Tallinn: Argo, 2016; Karl Ast-Rumor. Aegade sadestus I–III: olusid, iseloomustusi, hinnanguid. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010; Johan Jans. Mälestusi ja vaatlusi. Tartu: Ilmamaa, 2008; August Rei. Mälestusi tormiselt teelt. Tallinn: Eesti Päevaleht: Akadeemia, 2010.

2. JÄRELDUSED

Ühiskondliku mõtte kujunemist Eesti alal perioodil 1905–1916 ilmestasid avalikus kirjasõnas aset leidnud poliitilised debadid. Nii nagu mujal Ida- ja Kesk-Euroopas kajastusid nendes poliitilistes debattides mitmesugused Lääne-Euroopa päritolu mõisted ja ideed. Neid läänelikke ideid aga arendati edasi ja kohandati vastavalt kohalikele oludele. Seetõttu võib uusaegset Ida- ja Kesk-Euroopa ühiskondliku mõtte ajalugu kirjeldada kui pidevat suhestumist läänelike poliitiliste ideedega, mis eri ajahetkedel pakkusid üha uusi võimalusi kohalike ühiskondlike probleemide mõtestamiseks.¹¹⁹

Eesti alal tugineti mitmesugustele läänelikku päritolu ideedele poliitilistes debattides, mis käsitlesid nii päevapoliitilisi sõlmküsimusi kui ka üldisemaid ideoloogilisi põhimõtteid. Ühe tähtsama probleemina püsis peaaegu kogu vaadeldava perioodi jooksul ühiskondlike arutelude keskmes maaküsimus. See hõlmas omakorda konkreetseid üksikküsimusi, millele maaküsimuse debattides osalenud autorid pakkusid erinevaid vastuseid. 1905. aasta revolutsioonilise liikumise ja esimeste legaalse poliitiliste parteide asutamisega Eesti alal kaasnes poliitiliste ideoloogiate senisest ulatuslikum retseptioon. Ajakirjanduslikes väljaannetes ja trükistes selgitati lugejatele poliitiliste ideoloogiate aluspõhimõtteid ning vaieldi nende ideoloogiliste põhimõtete korrektse tõlgenduse üle. Ideoloogilisi mõttevahetusi Balti kubermangude poliitilise tuleviku üle raamistasid rahvuslikud vastuolud.

2.1. Poliitilised debadid maaküsimuses

20. sajandi alguses otsiti Balti kubermangudes lahendusi mitmetele agraarprobleemidele. Teaduslike avastuste ja tehniliste uuenduste rakendamise abil loodeti suurendada põllumajanduse tootlikkust. Talukohtade rendisuhete senise regulatsiooni muutmise sooviti parandada talurentnike elujärge. Talurahva majanduslike võimaluste avardamise eesmärgil edendati ühistegevust. Maaküsimuse keskmes olid arutelud selle üle, kas ja kuidas vähendada suurmaaomandi osakaalu ja suurendada väikemaaomandi osakaalu Balti kubermangudes. Nende arutelude käigus esitati maaküsimuse lahendamiseks erinevaid maareformi ettepanekuid. Maareformikavade taustal aga vallandusid poliitilised debadid kitsamates üksikküsimustes.

Eramõisate suurmaaomand moodustas 1905. aastal hinnanguliselt 64,4%, muu õigusliku staatusega (eelkõige riigimõisate) maaomand 8% ja talude väikemaaomand 27,6% kogu Eesti ala maafondist.¹²⁰ Kuigi talude pärisestostmise tagajärjel väikemaaomandi osakaal vähehaaval suurenes, moodustas ka veel 1917. aastal 58% maafondist suurmaaomand, millest enamik kuulus

¹¹⁹ Balázs Trencsényi, Maciej Janowski, Mónika Baár, Maria Falina, Michal Kopeček. A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume I, Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'. Oxford: Oxford University Press, 2016, lk 3–5.

¹²⁰ Feliks Virma. Maasuhted, maakasutus ja maakorraldus Eestis. Tartu: Halo, 2004, lk 106.

eramõisatele.¹²¹ Maaküsimusel oli nii majanduslik, rahvuslik kui ka sotsiaalne külg.¹²² Väikemaomandi osakaalu suurenemine suurmaaomandi arvelt oli eelkõige vähemjõuka eesti talurahva huvides, seevastu baltisaksa mõisnike majanduslik ja ühiskondlik mõju oleks selle tulemusena vähenenud.

Maaküsimuse debattides võib eristada kitsamaid üksikküsimusi. Kuna suur osa maareformikavasid nägi ette teatud liiki suurmaaomandi sundvõõrandamise, siis oli üheks kõige olulisemaks küsimuseks, kas suurmaaomandi täielik või osaline sundvõõrandamine on vajalik ja õiguspärane. Sellele lisandus küsimus, kas eramõisate maade sundvõõrandamise korral tuleks maaomanikele maksta õiglast hüvitist. Suurmaaomandi sundvõõrandamise toetajad ei olnud ühel meelil selles osas, kas sundvõõrandatud maid oleks pidanud hakkama haldama riik või kohaliku omavalitsuse asutused. Samuti olid maaküsimuse debattidele vaadeldaval perioodil iseloomulikud vaidlused selle üle, kas sundvõõrandatud maad oleks tulnud soodsatel tingimustel müüa talurahvale eraomandiks või anda pikaajalisele rendile.

Maaküsimus ei tekkinud 20. sajandi alguses, vaid oli eri aspektides Balti kubermangudes käsitlemist leidnud juba aastakümneid. Siiski tõid 1905. aasta revolutsioonilised sündmused kaasa varasemast hoogsamad arutelud ühiskondlike probleemide üle. Poliitilisteks debattideks Eesti alal lõi soodsas pinnases keisri 17. oktoobri manifest, millega lubati kodanikuvabadusi ja riigiduumale kokkukutsumist. 1905. aasta sügisel loodi esimesed legaalsed erakonnad Eesti alal. Valmistudes 1906. aasta kevadel toimunud riigiduumale valimisteks, tutvustasid vastloodud erakonnad parteiprogrammides oma reformikavasid ning selgitasid ajaleheveergudel oma ideoloogilisi põhimõtteid. Lisaks erakondade liikmetele sekkusid maaküsimuse üle peetud debattidesse Eesti alal aga ka mitmed poliitiliselt aktiivsed autorid, kes ei kuulunud ühtegi erakonda.

Poliitilisi debatte Eesti alal kujundasid alates 1906. aastast arutelud Venemaa riigiduumas. 1906. aasta mais esitasid Vene Konstitutsioonilis-Demokraatliku Partei (kadettide) duumasaadikud I riigiduumale maareformi eelnõu, mis nägi ette suurmaaomandi ulatusliku sundvõõrandamise õiglase hüvitise eest ja riigi maatagavara loomise. Sellest maatagavarast oleks seejärel tulnud talurahvale maad jagada.¹²³ Eelnõu jättis lahtiseks küsimuse, millisel õiguslikul alusel riigi maatagavarast maad talurahvale kasutamiseks välja jagatakse. Riigiduumas toimunud aruteludel pooldasid kadetid lahendust, mille kohaselt maad oleks maatagavarast antud talurahvale pikaajalisele rendile. Nii kadetid kui ka trudovikid (riigiduumale fraktsioon *Трудовая группа*), kes kokku moodustasid I riigiduumale enamuse, rõhutasid riigiduumale istungitel, et talurahva üldise heaolu tõstmiseks oleks suurmaaomandi osalist sundvõõrandamist.

¹²¹ T. Karjahärm. Ida ja Lääne vahel, lk 280.

¹²² Vt ka Tiit Rosenberg. Maaküsimus ja 1919. aasta maareform Eestis: põhjused, eeldused ja tulemused. – Tiit Rosenberg. Kännivaod: uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agrarajaloost. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2013, lk 373–378 (siin 373–375).

¹²³ Государственная Дума. Сессия 1, Стенографические отчеты 1906 г. Т. 1, Заседания 1–18 (с 27 апреля по 30 мая). С.-Петербург, 1906, 248–251. Vrd Das Agrarprogramm der Kadetten. – Nordlivländische Zeitung, 12.05.1906.

1907. aasta aprillis esitas eesti duumasaadik Tõnis Jürine II riigiduumale arutamiseks Eestimaa kubermangu maareformi eelnõu. Nimetatud maareformi eelnõu kehtestas maaomandi piirmääraks 300 tessatini, millest põllumaad ei tohtinud olla üle 100 tessatini.¹²⁴ Kehtestatud piirmäära ületav osa maaomandist tuli kindlaksmääratud aja jooksul ära müüa või põlisele rendile anda. Selle aja möödudes oli omavalitsusel õigus piirmäära ületav osa maast sundvõõrandada. Maareformi eelnõu eesmärgiks oli maafondi loomine, millest siis 12–60 tessatini suurused maatükid (põllumaa suurusega 3–20 tessatini) talurahvale põlisele rendile anda.¹²⁵ Jürise maareformi eelnõu seadustamine oleks kaasa toonud mõisamaade ulatusliku vähenemise. Eestimaa kubermangu mõisad oleksid pidanud müüma või põlisele rendile andma üle 80% neile kuuluvast maast.¹²⁶ Kadettide ja Jürise maareformi eelnõusid ei võetud riigiduumas vastu ning need ei jõustunud. Küll aga suunasid vaidlused riigiduumas nende maareformi eelnõude üle samal ajal puhkenud debatte maaküsimuses Eesti alal.

Maaküsimuse debattide osaliste seas Eesti alal võib vaadeldaval perioodil eristada viit olulisemat ideoloogilist suunda. Poliitilise skaala paremasse serva paigutusid baltisaksa konservatiivid ja liberaalid. Skaala keskmes mõjutasid debatte mõõdukad eesti rahvuslased ehk rahvusliberaalid ja radikaalsed eesti rahvuslased ehk sotsiaalliberaalid. Vasakpoolset ideoloogiat kandsid sotsiaaldemokraadid, kes lõhenesid vaadeldaval perioodil mitmeks omavahel konkuureerivaks erakonnaks.

Nii baltisaksa konservatiivid kui ka liberaalid olid suurmaaomandi sundvõõrandamise vastu. Kuna mõlema ideoloogilise suuna esindajate arvates oli eraomandi kaitse ühiskondliku stabiilsuse eeldus, siis ei olnud eramõisate sundvõõrandamine talurahva majandusliku olukorra parandamise eesmärgil nende hinnangul põhjendatud. Kadettide ja Jürise maareformi eelnõusid ei toetanud ükski baltisaksa ajaleht. Nii konservatiivsed kui ka liberaalsed baltisaksa ajalehed selgitasid, et ulatuslik maareform oleks mõjunud Balti kubermangude põllumajandusele kahjulikult või viinud isegi kogu Venemaa majanduse allakäiguni. Siiski võib baltisaksa konservatiivide ja liberaalide vaadetes maaküsimusele esile tuua ka olulisi erinevusi.

Baltisaksa konservatiivne suund ei pidanud maareformi õiglaseks ega vajalikuks, sest nende hinnangul ei olnud talurahval maapuudust. Konservatiivid leidsid, et talurahva majanduslik olukord Balti kubermangudes oli palju parem kui mujal Vene keisririigis. Olulise argumendina tõi baltisaksa konservatiivne ajaleht *Düna-Zeitung* esile, et Venemaa põllumajandus tugineb teravilja kasvatusele. Sellise ekstensiivse põllumajanduse tootlikkuse ja kasumlikkuse tagas nende väitel üksnes suurmaaomand, mitte väikemaaomand. Suurmaaomandi sundvõõrandamise tagajärjel oleksid Venemaa eksporditulud

¹²⁴ Tessatin (dessatin) ehk tiin = 1,0925 ha.

¹²⁵ Eesti kubermangu agraarseaduse eelplaani alused. – Sõnumed, 28.04.1907.

¹²⁶ T. Karjahärm. The Political Organization of Estonian Society, lk 139; T. Karjahärm. Ida ja Lääne vahel, lk 282.

konservatiivide sõnul vähenenud ja see võinuks omakorda kaasa tuua talurahva vaesumise.

Seevastu baltisaksa liberaalne suund leidis, et Balti kubermangude talurahval on maapuudus ja see takistab kohaliku põllumajanduse arengut. Seetõttu pooldasid liberaalid suurmaaomandi järkjärgulist vähendamist ja väikemaaomandi osakaalu suurendamist. Nende hinnangul ei saanud selliseid muutusi siiski ellu kutsuda ulatusliku maareformi abil. Peamiselt baltisaksa liberaalset suunda esindanud BKP ja EKP programmid nägid ette seniste renditalude müümist soodustavad meetmed. Eelkõige nõuti programmides riigi sekkumist soodsamate laenutingimuste võimaldamiseks talukoha ostjatele. Lisaks nõudis EKP vahekohtu asutamist, mis määraks kindlaks talude müügi- ja rendihinnad. BKP häälekandja Rigasche Rundschau hinnangul oli maapuuduse leevendamiseks vajalik suurendada põllumajanduse tootlikkust, laiendada põllumajandusliku hariduse omandamise võimalusi ja soodustada Balti kubermangude talurahva ümberasumist teistesse Venemaa piirkondadesse.

Mõõdukaid eesti rahvuslasi ehk rahvusliberaale esindas ERE, mida juhtis Jaan Tõnisson. ERE 1905. aasta tegevuskava aluseks oli kadettide programm, mis nägi muu hulgas ette eramõisate maade osalise sundvõõrandamise õiglase tasu eest. Ka ERE 1906. ja 1909. aasta programmide järgi pidi riik väikemaaomandi osakaalu suurendamise eesmärgil vajalikus ulatuses ja õiglase hinna eest eramõisate maid ostma. 1912. aastal enne IV riigiduuma valimisi avaldatud ERE tegevuskavas aga selline nõudmine puudus. Sellest võib teha järelduse, et ERE nõudmised maaküsimuses muutusid vaadeldava perioodi lõpus alahoidlikumaks.¹²⁷ Seejuures tuleb aga meeles pidada, et ERE nõudis ka enne 1912. aastat üksnes osalist eramõisate sundvõõrandamist, ilma et oleks kindlaks määranud maaomandi suuruse ülemmäära või täpsustanud, kui suures ulatuses oli vajalik eramõisate maid sundvõõrandada.

Erinevalt kadettidest pooldas ERE maaküsimuse lahendamist kohalikul tasandil, mitte üleriigilise seaduse vastuvõtmise teel. Samuti ei nõustunud ERE kadettide ettepanekuga anda sundvõõrandatud maa talurahvale pikaajalisele rendile. ERE arvates oleks tulnud sundvõõrandatud maad müüa talurahvale väikemaaomandiks. ERE häälekandja Postimees kritiseeris Tallinna sotsiaal-liberaalsete ajalehtede toetatud ideed maa jagamisest põlisele rendile ja tõi argumente maa eraomandiks müümise kasuks. Siiski lisas ERE eraomandi alternatiivina oma 1909. ja 1912. aasta programmi ka maa kasutamise võimaluse põlise rendi alusel. Selliseid muutusi ERE programmis aitavad mõista vaadeldaval perioodil ERE häälekandjas Postimees avaldatud artiklid. Nendes

¹²⁷ Eli Pilve väidab, et võrreldes 1906. aastal ajalehes Postimees esitatud vaadetega maaküsimuses olid Tõnissoni vaated maaseaduse eelnõu aruteludeks 1919. aastal Asutavas Kogus muutunud selgelt alahoidlikumaks. Selle väitega saab nõustuda üksnes eeldusel, et ERE 1906. aasta programmis ette nähtud maa ostmine mõisnikelt „vajalikus ulatuses“ tähendanuks tegelikkuses eramõisate maade laiaulatuslikku sundvõõrandamist. – Vt Eli Pilve. Millele nad lootsid? Eesti Rahvaerakonna ja Eesti Maarahva Liidu maapoliitika ning selle kujunemine 1919. aasta maaseaduse eel. – Akadeemia 2/2017, lk 239–259; 3/2017, lk 413–442 (siin 242–243).

tekstides saab eristada õiguslikke argumente, mis põhjendasid väikemaomandi rahvuslikku tähtsust, ja majanduslikke argumente, mis rõhutasid väikemaapidamise põllumajanduslikke eeliseid võrreldes suurmaapidamisega. ERE jäi kogu vaadeldava perioodi jooksul veendumusele, et Balti kubermangude põllumajandusliku arengu eeldus on väikemaapidamise laiendamine. Küll aga tunnistas ERE ajapikku, et väikemaapidamise õiguslikuks vormiks võib olla nii eraomand kui ka põline rent.

Kui ajalehes Postimees esitatud argumendid väikemaomandi kaitseks püüdsid ümber lükata sotsiaalliberaalide väiteid põlise rendi toetuseks, siis argumendid väikemaapidamise eeliste kohta olid suunatud suurmaapidamist toetavate baltisaksa konservatiivide ja sotsiaaldemokraatide väidete vastu. Baltisaksa konservatiivide väidete kummutamiseks tõi ajaleht Postimees esile statistika, mille kohaselt väikemaapidamise osakaal oli Lääne-Euroopas ja Põhjamaades 20. sajandi alguses üha suurenenud. Saksa majandusteadlaste Hermann Levy ja Franz Oppenheimeri ning Saksa sotsiaaldemokraatide Eduard Davidi ja Eduard Bernstein teoste tuginedes lükkas aga Postimees ümber marksistliku ennustuse, et kapitalistlik suurmaapidamine viib väikemaapidamise kadumiseni.¹²⁸

Rahvusliberaalide ja nende juhi Tõnissoni programmilised seisukohad maaküsimuses ei olnud vaadeldaval perioodil niivõrd muutumatud, kui on väidetud senises historiograafias.¹²⁹ ERE programmi aluseks olid küll püsivad ideoloogilised põhimõtted, kuid täpsemate nõudmiste sõnastamisel maaküsimuses esines ERE programmis vaadeldaval perioodil siiski mitmeid muutusi. Nagu teisedki erakonnad, lähtus ERE tegevuskavade koostamisel konkreetsest poliitilisest olukorrast ja püüdis riigiduma valimistel saavutada rahva seas võimalikult suure toetuse. Kuigi ajaleht Postimees oli sotsiaalliberaalidega peetud debatis järjekindlalt põlise rendi idee vastu, lisis ERE võimaluse maa kasutamiseks põlise rendi alusel oma programmi, sest lootis ilmselt seeläbi võita vähemjõuka talurahva poolehoidu. Maakorralduse õigusliku regulatsiooni üle peetud debati kõrval oli rahvusliberaalide jaoks isegi tähtsam debatt suurmaapidamise ja väikemaapidamise eelistest. Kuigi kohalikul tasandil otsiti selle debati käigus majanduslikult sobivamaid lahendusi maaküsimusele Balti kubermangudes, kasutasid rahvusliberaalid selles debatis argumente, milles kajastusid laiemalt 20. sajandi alguses Euroopas toimunud vaidlused põllumajanduse efektiivsusest.

Radikaalsed eesti rahvuslased ehk sotsiaalliberaalid ei asutanud omaette parteid.¹³⁰ Sotsiaalliberaalide vaateid esindasid 1905. aastal ajaleht Teataja ja järgnevatel aastatel ajalehed Vaatleja, Sõnumed ja Koit. Sotsiaalliberaalid

¹²⁸ Vt ka Margo Roasto. Jaan Tõnissoni ja Hans Pöögelmanni vaidlus sotsiaaldemokraatia eesmärkide üle aastatel 1905–1907. – Vikerkaar 2015, nr 7/8, lk 122–135 (siin 128–132).

¹²⁹ T. U. Raun. Estonian Social and Political Thought, lk 68; T. Karjahärm. The Political Organization of Estonian Society, lk 138–139; T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine, lk 235.

¹³⁰ Sotsiaalliberaalid ise kutsusid end käremeelseteks.

pooldasid eramõisate osalist sundvõõrandamist ja seejärel maa jagamist talurahvale põlise rendi alusel. Põlise rendi korral oleks maa talurahvale kasutada antud pikaajalise pärandatava rendilepinguga. Põlisele rendile antud maad ei oleks saanud müüa ega pantida. Kuna rendihind pidi olema pikaajaliselt kindlaks määratud, siis oleks maa jagamine põlisele rendile eelkõige vastanud vähemjõuka talurahva huvidele. Sotsiaalliberaalid tõid välja mitmeid põlise rendi eeliseid võrreldes eraomandiga ning astusid seeläbi selgelt debatti väikemaomandi eeliseid rõhutanud rahvusliberaalidega. Kui rahvusliberaalide jaoks oli maaküsimus eelkõige majanduslik küsimus, siis sotsiaalliberaalid rõhutasid pigem maaküsimuse sotsiaalset külge.

Sotsiaalliberaalide kõige põhjalikuma maareformi kava pakkus välja Konstantin Päts oma 1907. aastal ilmunud teoses „Maa-küsimus“. Pätsi maareformi kava eesmärk oli moodustada rahva maatagavara, mida haldaks kohalik omavalitsus. Selle maatagavara loomiseks tuli vajaduse korral kindlaksmääratud hinna eest sundvõõrandada ka eramaid. Sundvõõrandamisele oleksid kuulunud vaid need eramõisate maad, mis ületanuks seadusega kehtestatud maaomandi suuruse piirmäära. Seda piirmäära aga Päts veel kindlaks ei määranud. Nagu teised sotsiaalliberaalid, arvas ka Päts, et sellest maatagavarast oleks kohalik omavalitsus pidanud maid talurahvale põlisele rendile andma.

Pätsi arvates põhjendasid maareformi läbiviimist ühiskonna üldised huvid. Maa jagamine maata talurahvale, kes seda harida soovib, oli Pätsi hinnangul vajalik nii majanduslikust kui ka sotsiaalsest vaatepunktist. Poliitiliste vastaste võimalikke etteheiteid tõrjudes õigustas Päts omavalitsusliku maatagavara loomist Rooma õigusega levinud eraomandi ja germaani rahvaste hulgas tuntud ühisomandi vastandamisega. Kuna Pätsi sõnul oli maa algselt olnud rahva ühisomand, siis tähendas rahva maatagavara moodustamine Pätsi selgituse kohaselt sisuliselt tagasipöördumist algupärase maaomandi vormi juurde.

Päts seadis Balti kubermangude maakorralduse eeskujuks Uus-Meremaa agraarreformi, mille käigus Uus-Meremaa valitsus oli maad pikaajaliselt välja rentinud. Päts tugines oma töös aga ka mitmetele välisautoritele. Tema ideede kõige olulisemaks mõjutajaks oli Saksa Maareformijate Ühingu juht Adolf Damaschke. Päts tugines Damaschke töödele, sest Damaschke rõhutas neis kogukondliku maaomandi eeliseid. Damaschke järgi oli maa loodusvara, mida kõik inimesed pidid saama kasutada. Pätsi ettepanek kehtestada progressiivne maamaks ja lisamaks neile, kes ise oma maa peal ei ela, tugines nii Uus-Meremaa praktikale kui ka Damaschke ideele maa lisaväärtuse maksustamisest.

Võimalike süüdistuste tõrjumiseks selgitas Päts teoses „Maa-küsimus“, et tema vaadete aluseks ei ole sotsialistlikud ideed. Enda sõnul lähtusid tema maareformi ettepanekud uuest sotsiaalsest põhimõttest, mis tema kaasajal juba paljudes riikides toetust leidnud. Ilmselt pidas Päts silmas seda, et nii Saksamaal, Prantsusmaal kui ka Ameerika Ühendriikides olid juba 19. sajandi teisel poolel välja kujunenud õigusteaduslikud koolkonnad, mis rõhutasid

omandiõiguse mõiste sotsiaalset külge.¹³¹ Konkreetsemalt olid Pätsi vaateid mõjutanud mitmete õigusteadlaste ja ühiskonnakriitiliste autorite 19. sajandi viimastel kümnenditel ja 20. sajandi alguses avaldatud maaomandi sotsiaalsed käsitlused. Kõigile neile eri autorite käsitlustele oli iseloomulik sarnane arusaam, et maaomandi õiguslik regulatsioon ei saa teenida ainult indiviidide huve, vaid peab arvestama maaomandi sotsiaalse olemusega.

Saksamaal rõhutasid omandi sotsiaalset funktsiooni oma töödes õigusteadlased Rudolf von Jhering ja Otto von Gierke. Jhering tõstis individualistliku omanditeooria vastandina esile ühiskondliku omanditeooria, mis tema hinnangul vastas paremini modernse ühiskonna vajadustele. Gierke aga võrdles germaani õiguses tuntud kogukondlikku maaomandit ja Rooma õiguse individualistlikku maaomandit ning leidis, et õigus maaomandile on juba olemuslikult alati piiratud. Ameerika Ühendriikides jõudis Henry George järeldusele, et maa eraomand on ühiskondliku vaesuse põhjus, sest see piirab kõigi inimeste loomulikku õigust maad kasutada. Ebavõrdsuse vähendamiseks tegi George ettepaneku kehtestada maa väärtusele vastav maamaks.

Belgias astus George'i mõtetega diskussiooni Émile de Laveleye, kelle hinnangul hakkas individuaalse omandi kontseptsioon ohustama ühiskondlikku vabadust, sest omandi kontsentratsioon ja üha suurem varanduslik ebavõrdsus võisid viia revolutsioonini. Ka Laveleye' arvates oli vaesuse põhjus maaomandi ebaõiglane jaotus ühiskonnas. Erinevalt George'ist aga oli tema lahenduseks eraomandi võrdsem jaotamine. Laveleye hinnangul sai revolutsioone vältida seeläbi, et võimaldada igale kodanikule eraomand.¹³² Prantsusmaal jõudis mõneti sarnaste järeldusteni Alfred Fouillée, kes leidis, et riik ja kohalik omavalitsus peaksid omandama võimalikult palju maad, mis muutuks nii taas sotsiaalseks omandiks. Fouillée ideaaliks oli siiski ühiskond, kus igale kodanikule oleks tagatud vabade poliitiliste valikute tegemiseks vajalik piisava suurusega omand.¹³³

Varasemate autorite ideedele tuginedes töötas Prantsuse jurist Léon Duguit 20. sajandi alguses välja omanditeooria, mille kohaselt omandit ei tule mõista mitte subjektiivse õiguse, vaid sotsiaalse funktsioonina. Nii nagu iga inimene täidab keerulistes ühiskondlikes suhetes mingit kindlat funktsiooni, nõnda on ka omandiõigus Duguit' järgi piiritletud selle ühiskondliku funktsiooniga. Individualistlikule omandiõigusele seadis Duguit vastu sotsiaalse funktsiooni kaudu piiratud avalikke huve teeniva omandiõiguse.¹³⁴

¹³¹ Vt ka Marietta Auer. *Der privatrechtliche Diskurs der Moderne*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2014, lk 132–133.

¹³² Jerome F. Heavey. Henry George, Emile de Laveleye, and the Issue of Peasant Proprietorship. – *The American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 67, No. 1 (2008), lk 47–60 (siin 48–51).

¹³³ Jack E. S. Hayward. 'Solidarity' and the Reformist Sociology of Alfred Fouillée. – *The American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 22, No. 1 (1963), lk 205–222; Vol. 22, No. 2 (1963), lk 303–312 (siin 304–305).

¹³⁴ M. Auer. *Der privatrechtliche Diskurs*, lk 134.

Päts oli lugenud nii Rudolf von Jheringi kui ka Otto von Gierke tekste. Maaomandi sotsiaalset iseloomu rõhutades viitas ta selgelt Gierke mõtetele. Henry George'i ideedega oli Päts tuttav Adolf Damaschke teoste vahendusel. Sellele, kas ja mil määral tundis ta ka nimetatud prantsuskeelsete autorite töid, ei anna „Maa-küsimus“ vastust. Kindlasti kasutas Päts oma teoses „Maa-küsimus“ mitmeid argumente, mis olid laenatud maaomandi sotsiaalsetest käsitlustest ja mida oli võimalik kohandada vastavalt Balti kubermangude kohalikele oludele. Lähtudes eeldusest, et maaomandi õiguslik regulatsioon peab olema kooskõlas piirkonna sotsiaalsete vajadustega, said Päts ja teised sotsiaalliberaalid veenvalt põhjendada, miks osa suurmaaomandist tuleb jagada maata talurahvale kasutamiseks.

Eesti sotsiaaldemokraadid ei moodustanud 1905. aastal ühtset parteid, vaid kuulusid nii ESDTÜ kui ka VSDTP liikmete hulka.¹³⁵ Lisaks tegutses Tartus 1905. aastal lühikest aega Radikaalsotsialistlik Ühisus. ESDTÜ 1905. aasta programmis olid esitatud nii lühemaajalised nõudmised kui ka pikemaajalisem prognoos. Lühemas vaates tuli ESDTÜ programmi järgi parandada talude rendiolusid ja määrata kindlaks maa müügi- ja rendihinnad. Pikemas vaates aga oodati sotsialistlikku revolutsiooni, mille käigus maa eraomand pidi muutuma ühisomandiks. VSDTP nõudis 1905. aasta detsembrist alates eramõisate maade konfiskeerimist.¹³⁶ Radikaalsotsialistliku Ühisuse programm aga seadis eesmärgiks eramõisate osalise sundvõõrandamise. Seega esitas 1905. aasta lõpus kõige radikaalsemad nõudmised maaküsimuses VSDTP, mis pooldas eramõisate maade sundvõõrandamist ilma tasu maksmata. See nõudmine püsis VSDTP programmis kogu vaadeldava perioodi jooksul.

1905. aasta lõpus ja 1906. aasta alguses põgenesid mitmed Eesti sotsiaaldemokraadid välismaale. Kuigi Eesti alal ilmunud vasakpoolsed ajalehed suleti ja uued sotsiaaldemokraatlikud väljaanded said ilmuda vaid mõned kuud, jätkasid sotsiaaldemokraadid tegevust paguluses. 1906. aastal Pariisis ilmumist alustanud ajakirjale Õigus olid kaastöölisteks nii ESDTÜ kui ka VSDTP liikmed, kuid sõltumatu väljaandena ei järginud Õigus kummagi partei programmi.¹³⁷ Maaküsimuses nõudis ajakiri Õigus eramõisate maa konfiskeerimist talurahva huvides. Ajakirja Õigus selgituse järgi oli eestlastel Eesti ala põliselanikena loomulik õigus maale. Võõrvallutajatest baltisaksa mõisnikele kuuluvad maad oli vaja seetõttu neilt ilma tasu maksmata ära võtta, et eestlaste loomulik õigus maale maksmata panna. Ajakiri leidis, et konfiskeeritud eramõisate maad tuli kuulutada rahva ühisomandiks. Seejuures ei täpsustanud

¹³⁵ Kindlasti leidis Eesti alal ka Venemaa sotsialistide-revolutsionääride (esseeeride) partei toetajaid, kuid maaküsimuse debattidesse nad esialgu ei sekkunud. Vt Hugo Reiman. Tormas 1905. a. Sotsiaalrevolutsionääride liikumise algusest. – Punased aastad: mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis I. Toim H. Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932, lk 131–136 (siin 133).

¹³⁶ T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine, lk 244–245.

¹³⁷ Meelik Kahu. Andres Dido ajakiri „Õigus“: lehekülgi eesti ühiskondliku mõtte ajaloost. – Keel ja Kirjandus, 1981, nr 9, lk 542–548 (siin 547); nr 10, lk 618–623 (siin 620–621).

Õigus, kuidas ühisomandiks kuulutatud maad oleks tulnud talurahvale kasutamiseks anda.

Vaadeldava perioodi üks tähtsamaid autoreid Eesti sotsiaaldemokraatide seas oli VSDTP liige Hans Pöögelmann. Maaküsimuses tugines Pöögelmann paljuski Saksa sotsiaaldemokraatlike autorite, eelkõige Karl Kautsky töödele. Kautsky käsitles teoses „Agraarküsimus“ kapitalistlike tootmissuhete mõju põllumajanduse arengule ja suurmaapidamise eeliseid võrreldes väikemaapidamisega. Kautsky ennustas väikemaapidamise allakäiku ja suurmaapidamise muutumist valdavaks põllumajandusliku tootmise vormiks. Pärast sotsialistlikku revolutsiooni pidi kapitalistlik suurmaapidamine Kautsky sõnul asenduma ühiskondliku suurmaapidamisega. Sarnaselt Kautskyle selgitas Pöögelmann mitmetes tekstides suurmaapidamise eeliseid väikemaapidamise ees. Seejuures vaidles Pöögelmann vastu Tõnissoni ja teiste rahvusliberaalide vastupidistele väidetele. Kapitalistliku suurmaapidamise laienemisele pidi Pöögelmanni järgi lõpu tegema sotsialistlik revolutsioon, mille käigus oleks toimunud üleminek sotsialistlikule maaharimisele.¹³⁸ Seega kasutas Pöögelmann mitmeid Kautsky argumente enda väidete põhjendamiseks kohalikus maaküsimuse üle peetud debatis.

Vaadeldaval perioodil puhkenud debattidel maaküsimuses on mitu mõõdet. Esiteks väljenduvad maaküsimuse üle peetud debattides kohalikud poliitilised vastuolud. Kitsamad vaidlused suurmaapidamise ja väikemaapidamise tõhususe üle või eraomandi ja põlise rendi eeliste üle annavad tunnistust ideoloogilisest mitmekesisusest ja poliitilise konkurentsi suurenemisest Eesti alal. Teiseks suunasid debattide iseloomu arutelud Vene riigiduumas. Rohkemal või vähemal määral seadis iga maaküsimuse debatis esitatud ettepanek lootusi riigiduuma tegevusele. Kolmandaks kajastuvad Eesti alal toimunud debattides 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses Euroopas, Põhja-Ameerikas ja Uus-Meremaal aset leidnud vaidlused põllumajanduse efektiivsuse ja maaomandi õigusliku olemuse üle. Kuigi Eesti alal kirjutanud autorid neis vaidlustes ei osalenud, kasutasid nad mitmeid neis vaidlustes kõlanud argumente kohalikes debattides oma väidete põhjendamiseks.

2.2. Poliitiliste ideoloogiate retseptsioon rahvuslike vastuolude taustal

1905. aasta revolutsiooniga kaasnes varasemast ulatuslikum poliitilise aktiivsuse kasv Balti kubermangudes. Seetõttu on 1905. aasta revolutsiooni nimetatud pöördepunktiks Eesti ajaloos.¹³⁹ Selle pöördepunkti üheks ilminguks oli ühiskonna suurem ideoloogiline mitmekesisustumine 1905. aastale järgnenud perioodil. Kuigi ka varem oli Eesti alal puhkenud poliitilisi debatte ja arutletud ühiskondlikult olulistel teemadel, tõid 1905. aasta revolutsioonilised sündmused

¹³⁸ Vt ka M. Roasto. Jaan Tõnissoni ja Hans Pöögelmanni vaidlus, lk 129–130.

¹³⁹ T. U. Raun. 1905 as a turning point in Estonian history, lk 327–334; Eesti ajalugu V, lk 364.

vastandlike poliitiliste ringkondade erimeelsused eriti selgelt esile. 1905. aasta sügisel Eesti alal loodud erakonnad määratlesid oma ideoloogilised põhimõtted ja koostasid neile vastavad poliitilised programmid. Ajakirjanduses selgitati laiemale lugejaskonnale, millisele maailmavaatele üks või teine erakond oma nõudmistes tugines. Samuti käsitleti rohkemal või vähemal määral peamiste poliitiliste ideoloogiate – konservatism, liberalism ja sotsiaaldemokraatia – teoreetilisi aluseid. Seeläbi hoogustus 1905. aastal ja sellele järgnevatel aastatel poliitiliste ideoloogiate retseptisioon Eesti alal.

19. sajandil oli Balti kubermangude ühiskondlikke arutelusid hakanud üha enam kujundama rahvuslik ideoloogia. Ka 20. sajandi alguses mõjutasid poliitiliste ideoloogiate retseptisiooni Eesti alal jätkuvalt eestlaste ja baltisakslaste rahvuslikud vastuolud. Võib väita, et rahvuslus oli eestlaste kõige vanem ja kestvam ühiskondliku mõtte vool.¹⁴⁰ Rahvuslik identiteet oli 19. sajandi viimaseks kümnendiks kujunenud tähtsaks osaks eesti rahva maailmavaatest.¹⁴¹ Rahvusliku identiteedi väljakujunemise tagajärjel hakkasid eestlased esitama rahvuslikke nõudmisi, mille eesmärk oli nõrgendada baltisakslaste kui kohaliku ülemkihi senist ühiskondliku positsiooni. Eestlaste rahvuslike püüdluste lõppsihiks kujunes vaadeldaval perioodil rahvusliku autonoomia saavutamine.¹⁴² Eestlaste ja baltisakslaste rahvuslik vastuolu avaldus nii poliitilises, majanduslikus kui ka kultuurilises sfääris. See hõlmas nii mõisnike ja talurahva vastuolusid maapiirkondades kui ka suurtöösturite ja tööliste vastuolusid linnades.¹⁴³ Seetõttu toimus ühiskonna ideoloogiline mitmekesistumine Eesti alal 1905. aastale järgnenud perioodil süvenevate rahvuslike vastuolude taustal.

Baltisakslastele näitasid 1905. aasta revolutsioonilised sündmused, et nende traditsiooniline eluviis on ohus ja seda tuleb kaitsta. See sütitas baltisakslaste hulgas rahvusliku eneseteadvuse kasvu ja ajendas neid Balti kubermangudes looma rahvuslikke saksa seltse.¹⁴⁴ Kui 19. sajandil hõlmas mõiste baltlus lisaks baltisakslastele sageli võrdväärset ka teisi Balti kubermangudes elavaid rahvusgruppe, siis 20. sajandi alguses hakkas baltlase mõiste üha enam tähistama kohalikke sakslasi, välistades eestlased ja lätlased.¹⁴⁵ Küsimus, kas ja kuidas

¹⁴⁰ T. Karjahärm. Eesti rahvusluse ideed, lk 2051. Eesti rahvusluse erinevate uurimisvõimaluste kohta vt ka Eva Piirimäe. Teoreetilisi perspektiive 19. sajandi eesti rahvusluse uurimiseks. – Vene Impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses, toim. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 16 (23). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2009, 167–191.

¹⁴¹ Toivo U. Raun. Nineteenth- and early twentieth-century Estonian nationalism revisited. – Nations and Nationalism 9 (1), 2003, lk 129–147 (siin 136–137).

¹⁴² Vt ka T. Karjahärm. The Problem of Reorganization of Provincial Self-Government, lk 252–253.

¹⁴³ Toomas Karjahärm. Das estnisch-deutsche Verhältnis und die Russische Revolution von 1905. – Estland und seine Minderheiten: Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert. Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1995, lk 431–451 (siin 432).

¹⁴⁴ Vt ka Jürgen von Hehn. Das baltische Deutschtum zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917. Einige Bemerkungen zu Forschungsaufgaben und Forschungsproblemen. – Die baltischen Provinzen Russlands, lk 43–57 (siin 46–49).

¹⁴⁵ Ea Jansen. „Baltlus“, baltisakslased, eestlased II. – Tuna 3/2005, lk 31–42 (siin 42).

teha eestlaste ja lätlastega poliitilist koostööd, oli baltisaksa autorite aruteludes 1905. aastale järgnenud aastatel olulisel kohal.

Baltisaksa poliitilise mõtte ajaloos võib vaadeldaval perioodil eristada konservatiivset ja liberaalset suunda. Baltisaksa konservatiivid seadsid eesmärgiks balti aadli ajalooliste õiguste ja baltisaksa kultuuri kaitsmise Balti kubermangudes. Sellest eesmärgist lähtudes ei pidanud nad koostööd eestlaste ja lätlastega tingimata vajalikuks. Kuigi baltisaksa konservatiivid püüdsid eelkõige säilitada kehtivat ühiskondlikku korda, olid nad siiski nõus toetama mõningaid reformikavasid, mis ei kahjustanud oluliselt baltisakslaste ühiskondlikku positsiooni Balti kubermangudes. Seevastu baltisaksa liberaalid olid veendunud, et koostöö eestlaste ja lätlastega oli tulevikus möödapääsmatu. Baltisaksa liberaalid jõudsid seeläbi järeldusele, et rahvuslikud suhted Balti kubermangudes peaksid edaspidi tuginema lepituspoliitikale, mille sisuks oli mingit laadi poliitilise kompromissi saavutamine kõikide Balti kubermangude rahvusgruppide vahel.

1905. aasta lõpus asutatud BKP ei sidunud end sõnaselgelt ühegi ideoloogiaga. BKP programm pooldas konstitutsioonilist monarhiat ja nõudis kodaniku-vabaduste tagamist. Programmi põhjal oli BKP mõõdukalt liberaalne partei. Kui baltisaksa konservatiivid olid BKP programmis sisalduvate liberaalsete nõudmiste suhtes kriitilised, siis mitmed baltisaksa liberaalid pidasid BKP programmi liigagi mõõdukaks. Need vastuolud viisid ideoloogiliste vaidlusteni nii BKP liikmete hulgas kui ka väljaspool parteid. Vaidlused BKP eesmärkide üle puhkesid vahetult pärast partei asutamist ja muutusid eriti teravaks pärast partei kaotust I riigiduma valimistel. Baltisakslaste ideoloogilised erimeelsused väljendusid kõige selgemalt kohalikus saksakeelses ajakirjanduses, kus vastandusid konservatiivsed ja liberaalsed baltisaksa ajalehed. Seejuures võib omakorda eristada paremliberaalseid ja vasakliberaalseid baltisaksa väljaandeid.¹⁴⁶

Nii konservatiivsed kui ka liberaalsed baltisaksa ajalehed avaldasid vaadeldaval perioodil korduvalt tekste, mis määratlesid liberalismi ja konservatismi olemuslikke erinevusi, et seeläbi mõjutada lugejate poliitilisi vaateid. Konservatiivsete baltisaksa autorite sõnul lähtus konservatiivne ideoloogia ühiskonna loomulikust arengust ja konkreetse piirkonna ajaloolistest traditsioonidest. Liberalismi aluseks oli konservatiivide käsitluse järgi individualism, mis hävitas pikaajalise arengu tulemusena ühiskonnas väljakujunenud orgaanilised suhted. Konservatiivid umbusaldasid liberaalseid vabadusi, sest need tuginesid abstraksetele ideoloogilistele doktriinidele, mitte eelnevale ajaloolisele kogemusele. Demokraatlikes reformides nägid baltisaksa konservatiivid ohtu ühiskonna stabiilsusele, sest nende tagajärjel oleks konservatiivide hinnangul võimu teostama asunud hariduseta ja omandita inimesed, kellel puudusid valitsemiseks vajalikud teadmised ja vastutustunne. Kuna konservatiivid pidasid loomulikuks, et iga ühiskonnaliikme õigused peavad olema vastavuses tema ühiskondlike kohustustega, siis oli üldine valimisõigus konservatiivide arvates selgelt ebaõiglane. Konservatiivsed baltisaksa väljaanded kinnitasid lugejale korduvalt, et

¹⁴⁶ Vt ka A. Henriksson. *Vassals and Citizens*, lk 58–59.

liberaalne mõtteviis on kõikjal Lääne-Euroopas allakäigul, viidates vastavasisulistele välisautorite tekstidele. Sel viisil püüdsid konservatiivsed baltisaksa ajalehed lugejat veenda, et liberaalsetel ideedel ei ole ka Venemaal tulevikku.

Liberaalsed baltisaksa autorid väitsid seevastu, et konservatiivid tähtsustavad liigselt ajaloolisi traditsioone ja takistavad vajalikke reforme. Baltisaksa liberaalid rõhutasid, et vastupidiselt konservatismile ja sotsiaaldemokraatiale väärtustab liberalism ühiskonna üldisest huvist lähtuvat arengut. Liberalismi aluspõhimõtteks oli nende sõnul kõigi riigikodanike võrdõiguslikkus. Lükates ümber konservatiivsete ajalehtede väiteid, kinnitasid baltisaksa liberaalsed väljaanded, et just liberalism on Venemaa tulevikuideoloogia. Seega oli ideoloogilistel mõistetel baltisaksa konservatiivide ja liberaalide jaoks üsnagi erinev tähendus.

Paremliberaalsed ja vasakliberaalsed baltisaksa ajalehed jõudsid erinevatele järeldustele demokraatlike reformide vajalikkuse hindamisel. Baltisaksa paremliberaalide arvates olid liberalism ja demokraatia vastandid, sest esimese eesmärk oli vabadus, teise eesmärk aga võrdsus. BKP programm lähtus nende sõnul küll liberaalsetest väärtustest, kuid mitte demokraatlikest põhimõtetest. Paremliberaalid ei pooldanud üldist valimisõigust, sest pidasid võimalikuks rahvamasside mõjutamist poliitiliste otsuste tegemisel. Teistsugustele järeldustele jõudsid baltisaksa vasakliberaalid, kes pooldasid üldist valimisõigust, sealhulgas ka naiste valimisõigust, sest nende arvates pidi modernne parlament esindama kõiki rahvakihte. Samuti oli üldine valimisõigus nende hinnangul sotsiaalse stabiilsuse tagatis.

Baltisaksa konservatiivsete ja liberaalsete ajalehtede debattides esitati nii Balti kubermangude poliitilistele oludele ainuomaseid kui ka mujal Euroopas levinud ideoloogilisi argumente. Konservatiivid rõhutasid oma ajaloolist eristaatust Balti kubermangudes ja tutvustasid teaduslikke teooriaid, mis näisid kinnitavat inimeste ebavõrdsust. Kui konservatiivid nägid riigiduumas pigem ohtu baltisakslaste positsioonile Balti kubermangudes, siis baltisaksa liberaalid pooldasid konstitutsioonilisi muutusi ja riigiduuma kokkukutsumist. Demokraatlike reformide kriitikas tuginesid baltisaksa paremliberaalid 19. sajandi liberalismile iseloomulikule võimekuse diskursusele, mille järgi valimisõigus oli privileeg, mille kodanik pidi välja teenima.¹⁴⁷ Seevastu baltisaksa vasakliberaalid olid sellisest võimekuse diskursusest loobunud ja püüdsid demokraatlikuma ja sotsiaalsema liberalismi poole. Balti kubermangude rahvuslike vastuolude taustal oli lõhestunud baltisaksa liberalismil siiski vähe võimalusi oma eesmärke saavutada.

¹⁴⁷ Vt ka Alan S. Kahan. *Liberalism in Nineteenth-Century Europe: The Political Culture of Limited Suffrage*. London: Palgrave Macmillian, 2003, lk 5–11; Geoff Eley. *Liberalismus 1860–1914. Deutschland und Großbritannien im Vergleich. – Liberalismus im 19. Jahrhundert: Deutschland im europäischen Vergleich*, hrsg. von Dieter Langewiesche. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1988 (*Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft* 79), lk 260–276 (siin 263).

Eestlaste poliitilist meelsust suunasid vaadeldaval perioodil lisaks rahvuslusele kõige enam liberalism ja sotsiaaldemokraatia. Liberaalsed ideed olid eesti haritlaskonna seas levinud juba alates 19. sajandi keskpaigast, põimudes tihedalt rahvuslusega.¹⁴⁸ 20. sajandi alguses mõjutasid eesti liberaalse mõtte arengut eelkõige Briti parlamentarism, Saksa 19. sajandi filosoofia ja Vene liberaalsed ideed.¹⁴⁹ Märgineline oli John Stuart Milli klassikalise liberalismi tähtseose „Vabadusest“ ilmumine eesti keeles 1909. aastal.¹⁵⁰ 1905. aastal ja sellele järgnenud perioodil võib eristada eesti liberalismi rahvusliberaalset ja sotsiaal-liberaalset suunda.

Rahvusliberaale esindanud ERE võttis oma 1905. aasta programmi üleriigilised nõudmised üle kadettide programmist, nõudes kodanikuvabadusi, konstitutsioonilist riigikorda ja üldist valimisõigust. Kohalikul tasandil lähtus ERE programm eestlaste rahvuslikest eesmärkidest. ERE juhi Jaan Tõnissoni maailmavaadet olid kujundanud nii liberalism kui ka rahvuslus. Tõnissoni hinnangul oli eestlaste kui väikerahva kestmiseks vajalik eelkõige selle kõlbeline ja kultuuriline areng.¹⁵¹ Ühest küljest oli liberaalne idee indiviidi vabadusest mõneti vastuolus Tõnissoni visiooniga eestlaste rahvuslikust ühtsusest.¹⁵² Teisest küljest olid liberaalsed põhimõtted vaadeldaval perioodil kooskõlas eestlaste rahvuslike püüdlustega.

Sotsiaalliberaalid seadsid rahvusliberaalide kõlbelise rahvusliku ühtsuse idee kahtluse alla, rõhutades eestlaste majandusliku arengu tähtsust ja sotsiaalseid probleeme. Seejuures selgitasid sotsiaalliberaalid, et vaesema elanikkonna huve kaitsevad ühiskondlikud reformid ei lähtu ilmtingimata sotsialistikest ideedest, vaid kuuluvad Lääne-Euroopas liberaalsete parteide programmi. Sarnaselt rahvusliberaalidele esitasid ka sotsiaalliberaalid rahvuslikke nõudmisi, kuigi ei asutanud vaadeldaval perioodil eraldi parteid. Sotsiaalliberaalse maailmavaatega Konstantin Päts leidis, et väikerahva püsijäämise tagavad rahvuslikke eesmärgi teenivad institutsioonid ehk rahvuslikud asutused.¹⁵³ Pätsi tekstides oli maaküsimuse kõrval kesksel kohal omavalitsusreformi küsimus.¹⁵⁴

Kui konservatiivsed ja liberaalsed põhimõtted olid Balti kubermangudes järgijaid leidnud juba 19. sajandi algusest alates, siis sotsialistlikud ideed

¹⁴⁸ Ea Jansen. Veel natuke eesti liberalismi ajaloost. – Ea Jansen. Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu: Ilmamaa, 2004, lk 205–228 (siin 227–228).

¹⁴⁹ Aili Aareleid-Tart. How Estonia met the Idea and Principles of Liberalism. – "Liberalism": seminars on historical and political keywords in Northern Europe, ed. by Ilkka K. Lakaniemi, Anna Rotkirch, Henrik Stenius. Helsinki: Renvall Institute, University of Helsinki, 1995, lk 111–125 (siin 121).

¹⁵⁰ John Stuart Mill. Vabadusest. Jurjev: J. Reevits, 1909.

¹⁵¹ Jaan Tõnisson. Kõlbline [1908]. – Jaan Tõnisson. Kõlblus ja rahvuslus. Tartu: Ilmamaa, 2010, lk 304–315 (siin 314–315). Vt ka Jaan Undusk. Kuidas portreerida Jaan Tõnissoni. Müüt ja psühholoogia. – Tuna 1/2019, lk 2–18 (siin 5–7).

¹⁵² T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine, lk 230.

¹⁵³ Konstantin Päts. Kõik-eesti [1908]. – Konstantin Päts. Eesti riik, I. Tartu: Ilmamaa, 1999, lk 260–265.

¹⁵⁴ Vt ka T. Karjahärm. Ida ja Lääne vahel, lk 235–239; T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine, lk 235–237.

hakkasid Eesti alal levima alles 19. sajandi viimastel kümnenditel. 1905. aastal ja sellele järgnenud aastatel ilmusid eesti keeles mitmete tuntud sotsialistlike autorite teosed. Kõige rohkem avaldati Karl Kautsky, August Bebeli ja teiste Saksa sotsiaaldemokraatide tekste. Ajalehe Uudised kirjanduslikus lisas ilmusid 1905. aasta lõpus katkendid Karl Marxi ja Friedrich Engelsi teosest “Kommunistliku partei manifest”. Marxi “Kapitali” esimene osa ilmus eesti keeles aastatel 1910–1914. Eesti keeles avaldatud marksistlikes tekstides käsitleti marksismi ühiskonnateadusena, mis on avastanud ühiskondliku arengu seaduspärasused. Üha enam leidis sotsialistlikke ideid tutvustavates eesti autorite tekstides kinnitust arusaam, et marksism on materialistlik õpetus, mis kaitseb eelkõige töölisklassi huve.

Perioodil 1905–1916 toimusid marksismi tõlgendamise küsimuses mitmed debaadid, mis annavad tunnistust vasakpoolse poliitilise mõtte mitmekesisusest Eesti alal. Hans Pöögelmann, Nikolai Köstner ja August Rei, kes olid marksistliku ideoloogia aluseid tundma õppinud eelkõige saksakeelse ja venekeelse kirjanduse põhjal, käsitlesid oma töödes marksistliku ideoloogia aluspõhimõtteid, sealhulgas marksistlikku ajaloo filosoofiat. Nikolai Köstner kritiseeris materialistlikult vaatepunktilt Hans Pöögelmanni marksistlikku ideoloogiat tutvustavaid töid. Pöögelmann aga ei nõustunud August Rei selgitusega 1905. aasta revolutsiooni taandumise kohta. Nendes eesti autorite tekstides kajastusid Euroopa sotsiaaldemokraatide seas aset leidnud vaidlused selle üle, kas materialistliku käsitluse järgi suunavad ajaloo kulgu tootlike jõudude arengu kõrval ka inimeste psühholoogilised hoiakud.

Vaadeldaval perioodil hakkasid Eesti alal levima revolutsioonilisele marksismile vastanduvad revisionistlikud ideed. Saksa sotsiaaldemokraadi Eduard Bernsteinini tekstidest mõjutatud vasakpoolsed autorid seadsid sotsialistliku liikumise eesmärgiks ühiskonna demokratiseerumise evolutsioonilisel teel. Gustav Suits, Lui Olesk ja Eduard Laaman kritiseerisid dogmaatilist marksismi, seades mitmed marksistliku õpetuse põhiväited kahtluse alla. Marksism oli nende jaoks ühiskondlik õpetus, millele olid iseloomulikud nii tugevused kui ka nõrkused. Sellistele väidetega ei nõustunud aga eesti sotsiaaldemokraadid August Rei ja Otto Sternbeck, kes olid endiselt veendunud marksistliku õpetuse paikapidavuses ja teaduslikkuses.

Nende eesti vasakpoolsete autorite debattide taustal oli kogu vaadeldava perioodi jooksul olulisel kohal küsimus sotsiaaldemokraatia ja rahvusluse suhestumisest. Eestis oli sotsiaaldemokraatia lõhenenud 1905. aastal rahvuslikumaks vooluks eesotsas ESdTÜga ja internatsionaalsemaks vooluks eesotsas VSDTP kohalike organisatsioonidega.¹⁵⁵ Põhjalikum teoreetilisem arutelu rahvusluse ja sotsiaaldemokraatia vahekorast puhkes Eesti alal Esimese maailmasõja perioodil. Vasakpoolse maailmavaatega autorid Villem Ernits, Jüri Vilms ja Hans Kruus püüdsid oma tekstides lugejat veenda, et rahvuslus kui loomulik tundmus ei ole ka tööliste võõras, mistõttu see peab kuuluma sotsialistliku maailmavaate juurde.

¹⁵⁵ Vt ka Mati Graf. Eesti rahvusriik, lk 51–54.

Villem Ernitsa järgi arenes rahvustunne välja siis, kui isik tunnetab rahvus-teadvuse tekkel oma kuulumist rahvuse hulka. Kuigi ka rahvustunne sisaldab terve rea erinevaid tundmusi, on need kõik rahva arenemiseks väärtuslikud. Seetõttu ei pidanud Ernits õigeks seda, kui sotsiaaldemokraadid rahvustunde arenemist materialistliku maailmavaate ja klassivõitluse rõhutamisega takistada püüdsid.¹⁵⁶ Ernits ei eitanud klassivõitluse tähtsust, vaid leidis, et töölisklassi maailmavaates peaks sisalduma ka rahvustunne. Hans Kruusi järgi olid paljud nn ajaloota rahvused lähiminevikus kapitalistliku arengu tagajärjel ärganud.¹⁵⁷ Rahvuse ja klassi vahekorra kirjutas toonitas Kruus, et rahvuse liikmetele on omased rahvuslik iseloom ja ühised kultuurivormid. Seevastu ühiskondlikku klassi ühendab klassihuvi.¹⁵⁸ Kruus leidis, et kuigi tööliste esmane ülesanne on klassivõitlus, ei tohiks töölisel unustada ka rahvuslikku huvi, sest rahvuskultuuri edenemisest on huvitatud kõik ühiskonna kihid.¹⁵⁹ Kruus tunnistas, et sotsialistlik ideoloogia on aastakümneid rahvusküsimust ignoreerinud, kuid lisas, et sotsialistid on 20. sajandi alguses asunud lõpuks nõudma kõigile rahvastele enesemääramisõigust.¹⁶⁰

Kui Ernits püüdis selgitada rahvustunde tekkimise sügavamaid põhjuseid ning Kruus lepitada rahvuslikke ja klassihuve, siis Jüri Vilmsi kriitika oli sihitud konkreetsete parteide programmide suunas. Vilmsi sõnul juhendusid Eesti sotsiaaldemokraadid ekslikult Vene sotsiaaldemokraatide õpetusest, mis alavääristas rahvusküsimuse tähtsust.¹⁶¹ Vilmsi arvates pidid Eesti sotsiaaldemokraadid suunama pilgu läände ja võtma eeskujuks Austria sotsiaaldemokraatliku liikumise. Tuginedes Austria sotsiaaldemokraatide programmile, pooldas Vilms rahvusautonoomia ideed, mis nõudis, et ühe rahvuse omavalitsuspiirkonnad ühineksid autonoomseteks rahvuslikeks kogudeks.¹⁶²

Vaadeldaval perioodil avaldatud eesti vasakpoolsete autorite tekstides väljenduvad ideoloogilised erimeelsused, mis selgitavad eesti sotsialistliku mõtte eri suundade kujunemist. Vilms, Olesk ja Laaman kuulusid hiljem Eesti Tööerakonda, mis nõudis 1917. aastal Venemaa muutmist föderatiivseks demokraatlikuks vabariigiks, mille moodustaksid eri rahvuste riiklik-territoriaalsed osariigid.¹⁶³ Tööerakond tõi esile kapitalistliku ühiskonnakorra puudused, kuid

¹⁵⁶ Villem Ernits. Rahvusfilosoofilisest ilmavaatest [1915]. – Villem Ernits. Noorpõlve ideaalid. Tartu: Ilmamaa, 2013, lk 137–162 (siin 148–150).

¹⁵⁷ Hans Kruus. Ajaloota rahvused Venemaal. – Sirvilauad: Eesti Rahva tähtsaamat 1916. aasta jaoks. Tartu: Eesti Üliõpilaste Selts, 1915, lk 52–72 (siin 54).

¹⁵⁸ Hans Kruus. Rahvus ja klass [1915]. – Hans Kruus. Eesti küsimus. Koost. Toomas Karjahärm ja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 271–284 (siin 276–277).

¹⁵⁹ Hans Kruus. Rahvus ja klass, lk 283–284.

¹⁶⁰ Hans Kruus. Sotsialism ja rahvusküsimus [1915]. – Hans Kruus. Eesti küsimus, lk 265–270.

¹⁶¹ Jüri Vilms. Eesti naiivne kosmopolitism ja rahvuslus [1915]. – Jüri Vilms. Kahe ilma vahel. Tartu: Ilmamaa, 1998, lk 67–79 (siin 75).

¹⁶² Jüri Vilms. Eesti rahvuspoliitika [1915]. – Jüri Vilms. Kahe ilma vahel, lk 80–90 (siin 86–88).

¹⁶³ Eesti radikaal-sotsialistide (tööerakonna) põhjused ja eeskava, lk 3; Eesti Tööerakonna eeskava, juhtmõtted ja põhjuskiri. Tallinn, 1917, lk 3. Föderalismi idee arengu

pooldas sotsiaalsete reformide läbiviimist evolutsioonilisel teel. Pärast enamlaste oktoobripööret oli Vilmsi juhitud Tööerakond esimene Eesti poliitiline partei, kes 1917. aasta detsembris võttis eesmärgiks iseseisva Eesti vabariigi loomise.¹⁶⁴

Kruus, Suits ja Ernits kuulusid 1917. aastal aga esseeride parteisse, mis seadis eesmärgiks föderatiivse demokraatliku Venemaa, kus on tagatud rahvaste enesemääramisõigus.¹⁶⁵ 1917. aasta septembris löid Eesti esseerid üleriigilisest parteist lahku ja asutasid Eesti Sotsialistide-Revolutionääride Partei.¹⁶⁶ Seejuures võis üheks eraldumise põhjuseks olla soov senisest enam eestlaste rahvuskultuurilisi nõudmisi esile tõsta.¹⁶⁷ 1918. aasta alguses nõudsid Eesti esseerid iseseisva Eesti Töövabariigi loomist.¹⁶⁸

VSDTP-s süvenesid vaadeldaval perioodi lõpus enamlaste ja vähemlaste vastuolud. 1917. aasta kevadel eraldusid VSDTP-st eesti vähemlased, teiste hulgas Rei, Köstner ja Sternbeck, kes asutasid ESDTP. Uus erakond võttis Soome Sotsiaaldemokraatliku Partei eeskujul suuna reformistlikule sotsiaaldemokraatiale, mis proletaarse revolutsiooni asemel rõhutas demokraatlike reformide vajadust.¹⁶⁹ ESDTP 1917. aasta programmis nõuti Venemaa föderatiivse demokraatliku vabariigi loomist, kus Eestil olnuks osariigi staatus. Programmi järgi pidi mitmes osariigis elavatele rahvastele lisaks olema tagatud isikuprintsiibist lähtuv eksterritoriaalne rahvusautonoomia.¹⁷⁰

Eesti sotsialistliku mõtte kujunemisele oli vaadeldav periood seega ülimalt oluline. Kuigi VSDTP enamlik tiib tõi endiselt esile klassivõitluse ja rahvusluse vastuolusid, suutsid mitmed hilisemad Eesti Tööpartei, Eesti esseeride ja ESDTP liikmed oma kirjatöodes klassivõitluse ja rahvusluse eesmärgid ühildada. Tuginedes soomlaste, poolakate ja teistegi Vene keisririiki kuulunud rahvaste ajaloolisele kogemusele ning austromarksistide argumentidele, andsid need autorid töölisliikumisele Eestis rahvusliku suuna. See tegi võimalikuks Eesti liberaalide ja sotsialistide koostöö rahvuslike eesmärkide saavutamisel.

kohta Eestis vt Kaarel Piirimäe. *Federalism in the Baltic: Interpretations of Self-Determination and Sovereignty in Estonia in the First Half of the Twentieth Century.* – *East Central Europe* (2-3) 39 (2012), lk 237–265.

¹⁶⁴ Mati Graf. *Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934*, lk 80.

¹⁶⁵ Sotsialistide-Revolutionääride Partei programm. Tartu, 1917, lk 6.

¹⁶⁶ Mati Graf. *Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934*, lk 48–50.

¹⁶⁷ Jüri Kivimäe. Rektor Hans Kruus. Tallinn: Aasta Raamat, 2017, lk 29.

¹⁶⁸ Vt Eesti Töövabariik: Eesti Sotsialistide-Revolutionääride Partei märgukiri Eesti iseseisvuse küsimuses. Koost. Gustav Suits. Tallinn: Töö ja võitlus, 1918. Eesti Töövabariigi idee kohta vt Jaan Undusk. *Iseseisvusmanifesti intertekstuaalsus*, lk 37–46.

¹⁶⁹ Mati Graf. *Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934*, lk 37–40. Üheks tähtsamaks ESDTP ideoloogiliseks liidriks sai kogenud eesti sotsiaaldemokraat Mihkel Martna. Tema vaadete kohta rahvusküsimuses vt Timo Aava. *Mihkel Martna internatsionalismi ja rahvusluse vahel: sotsialismivoolude kohandumine Eestis 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses*. Magitritöö. Tartu: Tartu ülikool, 2015.

¹⁷⁰ Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei Programm: Vastu võetud partei esimesel kongressil 8.–11. okt. 1917. aastal. Tallinn: Tööliste Kirjastuse Ühisus, 1917, lk 8–9.

Rahvusküsimusega laiemalt olid seotud Esimese maailmasõja perioodil baltisaksa päritolu autorite poolt Saksamaal avaldatud tekstid, mille eesmärk oli Saksa keisririigi lugeja meelsust suunata Balti küsimuse üle peetud avalikus arutelus. Need tekstid kirjeldasid Balti kubermangudes elavaid rahvaid ja nende omavahelisi suhteid, rõhutades baltisakslaste kultuurilist tähtsust ning vähendas eestlaste ja lätlaste rolli Balti kubermangude ühiskondlikus elus. Nende tekstide autorid lähtusid vaid vähesel määral omaenda tähelepanekutest ja kasutasid eestlaste ja lätlaste rahvusliku iseloomu kujutamisel stereotüüpseid kirjeldusi. Sel viisil püüdsid baltisaksa autorid tõestada, et Balti kubermangud kuuluvad kahtlematult saksa kultuuriruumi. Paljud neist legitimeerisid seeläbi Balti kubermangude liitmist Saksa keisririigiga.

Nende baltisaksa autorite esitatud hinnangutes Balti kubermangude rahvussuhetele leidis siiski ka erinevusi. Need autorid, kes ei väljendanud oma eelistusi Balti kubermangude poliitilise kuuluvuse kohta pärast sõja lõppu, pidasid eesti ja läti kultuuri omanäolisemaks ning tunnistasid Balti kubermangude põliselanike ja baltisakslaste rahvuslikke vastuolusid. Seevastu need autorid, kes selgelt olid Balti kubermangude Saksamaaga liitmise poolt, ei pidanud eesti ega läti kultuuri elujõuliseks, mistõttu toetasid nende alade germaniseerimist. Samuti rõhutasid need autorid eestlaste ja lätlaste saksasõbralikkust ning venevaenulikkust.

Eesti ajakirjandus andis ülevaate mitmest baltisaksa autori Saksamaal avaldatud teosest. Seejuures tõid eesti väljaanded korduvalt esile baltisaksa autorite poolt Balti kubermangude ühiskondlike olude kohta esitatud ebaõiged väited. Eelkõige ei nõustunud eesti ajalehed baltisaksa autorite väidetega eestlaste saksasõbralikkuse kohta. Kõige sagedamini leidsid kriitikat baltisaksa päritolu Paul Rohrbachi poliitilised vaated. Baltisaksa autorite tööd ja eesti ajakirjanduses neile osaks saanud hukkamõist Esimese maailma ajal süvendasid veelgi rahvuslikke vastuolusid Balti kubermangudes.

Kokkuvõttes suunas poliitiliste ideoloogiate retseptioon oluliselt ühiskondliku mõtte kujunemist Eesti alal perioodil 1905–1916. Poliitilise aktiivsuse kasvuga 1905. aastal ja sellele järgnenud aastatel kaasnes arvukas poliitiliste tekstide avaldamine. Nende tekstide autorid selgitasid muu hulgas lugejatele erinevate poliitiliste ideoloogiate aluspõhimõtteid. See tõi kaasa debatilised nendepõhimõtete paikapidavuse üle. Seejuures mõjutasid neid debatte rahvuslikud vastuolud Balti kubermangudes. Nende debattide tagajärjeks oli aga ideoloogilise teadlikkuse kasv, mis kõige selgemalt väljendus Eesti ala erakondliku maastiku mitmekesisuses 1917. aastal.

3. PUBLIKATSIOONID

KOKKUVÕTE

Käesolevas väitekirjas on uuritud perioodil 1905–1916 Eesti alal toimunud ühiskondlikke debatte ja nendes esitatud poliitilisi ideid. Väitekirja eesmärk ei ole anda ammendavat ülevaadet vaadeldava perioodi ühiskondliku mõtte ajaloost, vaid analüüsida senises historiograafias vähe tähelepanu pälvinud, kuid ajastule iseloomulikke poliitilisi arutelusid, milles vaieldi maaküsimuse, poliitiliste ideoloogiate tõlgendamise ja ideoloogiliste mõistete kasutamise üle. Keskendudes omavahel põimunud eripalgelistele debattidele, võimaldab uurimistöö esile tuua vaadeldaval perioodil levinud ideede paljususe ja kasutatud argumentide mitmekesisuse. Täpsemalt uurib väitekirj, milliseid argumente esitasid debattides osalenud autorid oma seisukohtade põhjendamiseks, millistele välisautorite ideedele nad tuginesid ning kuidas mõjutasid vaidlused poliitiliste ideoloogiate tõlgendamise üle ühiskondliku mõtte arengut Eesti alal.

Senises historiograafias on küllaltki palju käsitletud poliitiliste parteide tegevust ja ideid 1905. ja 1917. aastal. Seevastu ühiskondliku mõtte kujunemist ja muutusi perioodil 1906–1916 ei ole seni veel piisavalt uuritud. Käesolev väitekirj uurib just seda murrangulist perioodi, mil ühiskondliku mõtte arengus toimusid Eesti alal olulised muutused. Väitekirja lahutamatuks osaks on viis publitseeritud teadusartiklit. Iga artikkel käsitleb mõne vaadeldaval perioodil aset leidnud poliitilise debati mõtteloolist tausta. Seejuures läheneb iga artikkel uurimisteamale veidi erisuguse vaatenurga alt. Sel viisil moodustavad artiklid mitmest osast koosneva tervikliku uurimistükli. Väitekirj analüüsib erinevaid poliitilisi tekste, kasutades selleks kontekstuaalset ja mõisteajaloolist meetodit. Metodoloogilisest vaatepunktist on väitekirja eesmärk seetõttu tekstide analüüsimise kaudu vastata küsimusele, mil viisil kasutati tekstis ideoloogilisi mõisteid ja kuidas sekkus teksti autor oma kaasaegsesse poliitilisse debatti.

Poliitilised debatted maaküsimuses hõlmasid mitmeid üksikküsimusi. Kõige tähtsamatena tõusid esile küsimused, kas suurmaaomandi sundvõõrandamine on vajalik ja õiguspärane, kas maade sundvõõrandamise korral tuleks maaomanikele maksta hüvitist ning kas sundvõõrandatud maad tuleks müüa eraomandiks või anda pikaajalisele rendile. Maaküsimuse debatis osalenud autorite tekstide analüüsimise tulemusena võib vaadeldaval perioodil eristada viit ideoloogilist suunda: 1) baltisaksa konservatiivid, 2) baltisaksa liberaalid, 3) mõõdukad eesti rahvuslased ehk rahvusliberaalid, 4) radikaalsed eesti rahvuslased ehk sotsiaal-liberaalid, 5) sotsiaaldemokraadid.

Maaküsimuse üle peetud debattides kasutati mitmesuguseid õigusfilosoofilisi ja majanduslikke argumente. Eraomandi sundvõõrandamist õigustati ühiskonna üldisest huvist lähtuva eesmärgiga. Debattides toodi esile väiteid, mida olid mõjutanud õigusteadlaste ja ühiskonnakriitiliste autorite maaomandi sotsiaalsed käsitletused, mis kinnitasid, et maaomandi õiguslik regulatsioon peab arvestama maaomandi sotsiaalse olemusega. Ettepanekutes, mis pooldasid maa jagamist talurahvale, toetuti põlise rendi ideele. Suurmaapidamise ja väikemaapidamise efektiivsuse võrdlemisel esitati argumente, mis olid laiemalt kasutusel

20. sajandi alguses Euroopas toimunud vaidlustes põllumajanduse edasiste arengusuundade üle.

Poliitilised debatilised ideoloogiliste mõistete kasutamise ja ideoloogiate tõlgendamise üle hõlmasid samuti vaidlusi kitsamatel teemadel. Need vaidlused toimusid Balti kubermangudes süvenevate rahvuslike vastuolude taustal. Baltisaksa ajakirjanduses baltisakslaste tuleviku üle peetud debattides võib eristada baltisaksa poliitilise mõtte konservatiivset ja liberaalset suunda. Baltisaksa liberaalide hulgas oli omakorda välja kujunenud paremliberaalne ja vasakliberaalne suund. Baltisaksa konservatiivid väärtustasid ühiskonnas välja kujunenud orgaanilisi suhteid ja ajaloolisi traditsioone. Baltisaksa liberaalide järgi oli liberalismi aluspõhimõtteks riigikodanike võrdõiguslikkus. Demokraatlikele reformidele vastandudes tuginesid baltisaksa paremliberaalid 19. sajandi nn klassikalise liberalismi argumentidele. Seevastu baltisaksa vasakliberaalide vaadetes kajastusid 20. sajandi alguse liberalismile iseloomulikud otsingud.

Eestlaste ühiskondlikku mõtte kujunemist suunasid vaadeldaval perioodil rahvuslus, liberalism ja sotsiaaldemokraatia. Kui rahvuslikku liikumist ja liberaalsete ideede levikut Eesti alal on senises historiograafias juba küllaltki tasakaalukalt käsitletud, siis sotsialistlike ideede leviku uurimist mõjutab siiani nõukogude perioodi ajalookirjutusele iseloomulik käsitlus, mille kohaselt pakkusid sotsiaaldemokraatliku ideoloogia kõige korrektsema tõlgenduse vaadeldaval perioodil enamlased.

Käesolev uurimistöö väidab, et perioodil 1905–1916 leidis aset vasakpoolse poliitilise mõtte mitmekesisustumine Eesti alal. Eestikeelses poliitilises kirjanduses hoogustus vaadeldaval perioodil marksismi retseptisioon. Eesti sotsiaaldemokraatlikud autorid selgitasid oma töödes marksistliku ideoloogia aluspõhimõtteid ja vaidlesid materialistliku ajalookäsituse tõlgendamise üle. Samuti hakkasid vaadeldaval perioodil levima revolutsioonilisele marksismile vastanduvad revisionistlikud ideed, mis seadsid sotsialistliku liikumise eesmärgiks ühiskonna demokratiseerumise evolutsioonilisel teel. Esimese maailmasõja ajal elavnes vasakpoolse maailmavaatega autorite mõttevahetus rahvusküsimuse üle.

Rahvusküsimuse debattidega paralleelselt toimusid Esimese maailmasõja perioodil arutelud sõja põhjuste ja tagajärgede üle. Baltisaksa päritolu autorid avaldasid Saksamaal tekste, mille eesmärk oli lugejat veenda Balti kubermangude kuulumises saksa kultuuriruumi. Need tekstid rõhutasid baltisakslaste kultuurilist tähtsust Balti kubermangudes ja tõid näiteid eestlaste ja lätlaste saksasõbralikkuse ning venevaenulikkuse kohta. Eesti ajakirjandus lükkas korduvalt baltisaksa autorite väited ümber, rõhutades eestlaste ja lätlaste lojaalsust Vene keisririigile. Vastukaja baltisaksa autorite tekstidele eesti ajakirjanduses süvendas baltisakslaste kui Saksa keisririigi ekspansiooni toetajate kuvandit Balti kubermangudes.

Väitekirjas analüüsitud debattide põhjal võib esile tuua mitmed vaadeldava perioodi Eesti ala ühiskondliku mõtte ajaloole iseloomulikud suundumused. **Esiteks** suurenes vaadeldaval perioodil poliitiliste debattide tähtsus ühiskonnas, mistõttu võib rääkida ühiskondliku mõtte **poliitilisuse kasvust** Eesti alal. 1905. aasta revolutsiooni tulemusena puhkesid ulatuslikud arutelud nii Vene

keisririigi kui ka selle Balti kubermangude edasise tuleviku üle. Seda soodustas sõna- ja trükivabaduse kehtestamine, mis sisuliselt tähendas eeltsensuuri asendamist järeletsensuuriga. Avalikus kirjasõnas debateeriti väga erinevatel ühiskondlikel teemadel. Esimeste legaalsete erakondade asutamisega 1905. aasta lõpus kaasnes uut liiki poliitiliste tekstide – erakondade programmide – avaldamine ajalehtedes ja eraldi trükistena. Riigiduumi valimised ja selle kokkukutsumine 1906. aastal tõid kaasa valimisvõitluse ja uued arutelud seoses demokraatlike reformidega, mida seadusandlik kogu pidi ellu viima.

Seejuures esitasid debattides osalenud autorid oma seisukohtade toetuseks mitmesuguseid rahvuslikke, majanduslikke ja õiguslikke argumente. Mõned neist argumentidest olid lugejale tuttavad juba varasemast ajast. Siiski määratleti nendes debattides ka mitmeid mõisteid ja esitati argumente, mida kasutati Eesti alal ühiskondlikes debattides esmakordselt. Näiteks tutvustati maa-küsimuse debattides lugejatele põlise rendi mõistet, toodi esile suurmaapidamise ja väikemaapidamise eeliseid või puuduseid ning selgitati sotsiaaldemokraatide väiteid kapitalistliku tootmise mõjudest maaomandisuhetele. Selliste mõistete ja selgituste abil püüdsid debattides osalenud autorid oma väiteid veenvamalt põhjendada. Üldisemalt aga rikastasid uued poliitilised väited ja argumendid poliitilisi debatte, pakkudes erinevaid võimalusi poliitiliste protsesside mõtestamiseks ja ühiskondlike probleemide lahendamiseks.

Teiseks oli vaadeldava perioodi ühiskondliku mõtte kujunemisele varasemast olulisem mõju **välisautorite ideedel**. Poliitilise kirjanduse senisest ulatuslikum levik ja autorite õpingud või maapagu välismaal soodustasid välisautorite ideede levikut. Eesti alal toimunud debattides osalenud autorid tuginesid sageli välisautorite töödele ja laenasid neist argumente oma väidete põhjendamiseks või soovitud reformide toetuseks. Välisautorite ideid arendati edasi ja kohandati selliselt, et need sobituksid kohalikku ajaloolisse konteksti ja pakuksid lahendusi kohalikele probleemidele. Nii kajastusid Eesti alal aset leidnud debattides ka mujal Euroopas toimunud arutelud maaomandi olemuse, põllumajandusviiside efektiivsuse, liberalismi eesmärkide, demokraatlike reformide vajalikkuse ja marksistliku ajalookäsituse üle.

Kolmandaks olid vaadeldavale perioodile iseloomulikud **poliitiliste ideoloogiate retseptioon** ja **ühiskonna ideoloogiline mitmekesisustumine**. Asutamise järel pidid vastloodud erakonnad ennast ideoloogiliselt määratlema. See tõi kaasa arutelud poliitiliste ideoloogiate kui maailmavaateliste süsteemide aluspõhimõtete üle. Baltisaksa ajalehed püüdsid selgitada konservatismi ja liberalismi erinevusi, kuid ei jõudnud üksmeelele, kas BKP peaks kaitsma konservatiivseid või liberaalseid väärtusi. Eesti liberaalid distantseerisid end selgelt sotsiaaldemokraatidest ja selgitasid lugejatele liberalismi ehk vabameelsuse põhimõtteid. Sotsiaaldemokraadid aga tutvustasid marksismi kui ühiskonnateadust, mis on avastanud ühiskondliku arengu seaduspärasused. Debattides osalenud eesti autorid tutvusid ideoloogiliste tekstidega endiselt eelkõige saksa- ja venekeelse kirjanduse kaudu. Üha enam aga avaldati nii tõlgitud poliitilist kirjandust kui ka algupäraseid tekste eesti keeles. See annab tunnistust

poliitiliste ideoloogiate hoogustunud retseptsioonist ja laiema lugejaskonna poliitilise teadlikkuse kasvust.

Poliitiliste ideoloogiate retseptsiooni tulemuseks oli ühiskondliku mõtte ideoloogiline mitmekesistumine. Kui vaadeldava perioodi alguses esindasid ühiskondliku mõtte alahoidlikku suunda baltisaksa ringkonnad, reformimeelset suunda aga Eesti rahvuslased, kelle hulgast võis leida nii liberaalsete kui ka sotsialistlike ideede toetajaid, siis vaadeldava perioodi lõpuks oli Eesti alal välja kujunenud arvukalt eripalgelisi ideoloogilisi suundi ning neid esindavaid erakondi. Nii võib baltisaksa ühiskondlikus mõttes vaadeldaval perioodil eristada konservatiivset, paremliberaalset (BKP) ja vasakliberaalset suunda, eesti liberaalide hulgas aga rahvusliberaalset (ERE) ja sotsiaalliberaalset suunda. Debatid marksismi tõlgendamise küsimuses viisid nn dogmaatilise marksismi kriitika, evolutsioonilise sotsialismi tekke ja eesti sotsiaaldemokraatia lõhenemiseni. Selle mitmekesistumise tulemusena esindasid 1917. aastal Eesti alal vasakpoolset maailmavaadet Eesti Tööerakond, esseerid, ESDTP ja VSDTP.

Neljandaks on vaadeldava perioodi poliitilistele debattidele iseloomulik **fragmentaarsus** ja **dialoogsus**. Debatid olid fragmentaarsed, sest enamasti ei pakkunud debattides osalenud autorid ühiskondlikele probleemidele terviklikku lahendust, vaid esitasid vastuse kitsamale üksikküsimusele, lükates seejuures ümber vaidluse vastaspoole argumente. Kuna enamik debattides esitatud väiteid avaldati ajalehtedes, siis võib seda seletada ajakirjandusliku artikli kui poliitilise teksti vormi piiratud mahuga. Siiski jäid ka eraldi trükistena avaldatud erakondade programmid vajalike ümberkorralduste selgitamisel küllaltki napisõnaliseks.

Debattide dialoogsus väljendus selles, et sageli asusid avalikus kirjasõnas poliitilisse dialoogi maailmavaateliselt lähedasemad ringkonnad. Baltisaksa ajalehed vaidlesid kõige rohkem teiste baltisaksa ajalehtedega, eesti rahvuslikud ajalehed lükkasid eelkõige ümber teiste rahvuslike ajalehtede väiteid ja vasakpoolsed autorid süüdistasid teineteist sotsialistlike ideede vääritlemist. Ühelt poolt tingisid sellise debattide dialoogsuse saksa ja eesti keeleruumi tekitatud kultuurilised piirid Eesti alal. Teiselt poolt kõneleb see poliitilise konkurentsi suurenemisest, mis tekitas vajaduse võistelda sarnase maailmavaatega valijate toetuse eest.

Viidendaks oli ühiskondlik mõte Eesti alal **dünaamiline ehk muutuv**. Perioodil 1905–1916 toimus ühiskondliku mõtte teisenemine, ideede edasiarendamine ja ideoloogiliste vaatepunktide ümbermõtestamine. Oleks ebaõige kirjeldada 1905. aasta poliitilisi debatte metafoorselt kui 1917. aasta vaidluste peaproovi. Mitmed uued ideed lisandusid ühiskondliku mõtte näitelavale alles 1905. aastale järgnenud aastatel. Samuti ei saa vaadeldava perioodi ühiskondliku mõtte ajalugu kujutada katkematu arenguna. Poliitilistes debattides esitatud konkreetsete väidete tähendus sõltus alati nii debattide mõtteloolisest kontekstist kui ka laiemast ajaloolisest kontekstist ning ei olnud esitatud ühegi hiljem Eesti vabariigi perioodil ellu viidud reformi poolt- või vastuargumendina.

Edasises uurimistöös saaks vaadeldava perioodi poliitilisi debatte analüüsida erinevatest perspektiividest. Huvitavaid järeldusi töötavad mõisteajaloolised

käsitlused, kus on vaatluse all konkreetsete ideoloogiliselt laetud mõistete kasutamine Eesti alal 20. sajandi algusel. Samuti ei ole kaugeltki üleliigne biograafiline lähenemisviis. Kuigi mitmete Eesti alal tegutsenud autorite poliitilisi vaateid on uuritud, võib siiski väita, et paljude 1917. ja 1918. aasta poliitilisi sündmusi või Asutava Kogu otsuseid mõjutanud isikute vaateid kujundanud ideed on veel paljuski läbi uurimata. Lõpuks puudub seni põhjalik võrdlev käsitlus, mis analüüsiks ühiskondliku mõtte arengut vaadeldava perioodi Eesti alal laiemast Ida-Euroopa regionaalsest vaatenurgast.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

1. Arhiiviallikad Eesti Rahvusrhiivis

EAA.2111 Trükikäitis Postimees
EAA.2620 Ajalehe Tallinna Teataja toimetus
ERA.1278 Konstantin Pätsi isikufond
ERA.4397 Peeter Aleksander Speek.

2. Ajakirjandus

Baltische Monatschrift

Gregor von Glasenapp. Die Agrarfrage in Russland und ihre einfache Lösung, 61 (1906), lk 385–419.

Baltische Tageszeitung

Das allgemeine, gleiche, direkte und geheime Wahlrecht, 30.7.1906.

Das freie Wort

B. Ein ernstes Wort über die Baltische Konstitutionelle Partei, 1906, nr. 2, lk 10–13.
BT. Die zukünftigen politischen Aufgaben der deutschen Gesellschaft in den baltischen Provinzen, 1906, nr. 3, lk 21–22.
Die Sonne sinkt...!, 1906, nr. 4, lk 43–45.

Düna-Zeitung

Baltenpolitik, 9.1.1906.
Baltenpolitik, 13.1.1906.
Utopien und Wirklichkeit, 27.5.1906.
Die Agrarfrage in den Ostseeprovinzen V, 8.7.1906.
Ein Ausweg in der russischen Agrarfrage?, 4.8.1906.
Sozial-Aristokratie I, 16.9.1906.
G.R–R. „Liberal“ – „Vorurteilsfrei“, 29.9.1906.
Die Baltische Konstitutionelle Partei und der Liberalismus, 4.10.1906.
Die radikalen Agrarprojekte, 27.11.1906.
Parteidogmen und Gedankenfreiheit, 17.2.1907.
Politik und Nationalität, 19.4.1907.
Kolonistenpolitik?, 30.5.1907.
Zur Psychologie der deutschen Gesellschaft im Baltikum, 24.7.1907.
Zur Klärung der Parteiverhältnisse I-II, 2.11.1907, 3.11.1907 ja 5.11.1907.
Der Rückgang des deutschen Liberalismus, 25.4.1908.
Der Niedergang des Liberalismus in Deutschland, 1.8.1908.
B. „Rückwärts!“ I–II, 14.7.1909 ja 18.7.1909.

Hommik

H. P. [Hans Pöggelmann]. Väikepõllumehed, 28.11.1906, 8.12.1906, 12.12.1906, 15.12.1906, 19.12.1906 ja 9.1.1907.
K. Raud. Klassivahed Eestis, 5.1.1907.
“Pöline rent” ja meie “poliitikameeste” veikekoodanlised unistused (3 ja 4), 26.1.1907 ja 30.1.1907.
Karl Kautsky. Klassitulud, – iseäralised tulud ja ühised tulud (3), 23.2.1907 (Hommiku lisa).

Journal de Genève

Lettre à Romain Rolland, 12.10.1914.

Kiir

Tööliste hingedega ratsutajad, 11.5.1913.

Ühiskondline tegevus ja Noor-Eesti, 14.5.1913.

Koit

Maaküsimus riigivolikogus, 27.5.1906.

Rendi ja ostu vahedest, 8.7.1906.

Eduerakond ja tema eeskava, 28.11.1906 (Koidu eralisa).

Eduerakond ja maaküsimus, 5.12.1906.

Eduerakond ja maaküsimus, 19.12.1906.

Nordlivländische Zeitung

Die Dorpater Ortsgruppe der Baltischen Konstitutionellen Partei und Wesen und Aufgabe der Gesamtpartei II, 6.4.1906.

Das Agrarprogramm der Kadetten, 12.5.1906.

Zur livländischen Agrarfrage I, 19.9.1906.

Ist die Baltische Konstitutionelle Partei liberal?, 9.10.1906.

Von der Dorpater Ortsgruppe der Baltischen Konstitutionellen Partei, 9.9.1907.

Eine Grundfrage der baltischen Landwirtschaft, 15.12.1909.

Pealinna Teataja

Vaba algatus rahva hariduse alal, 22.5.1910.

Miks Baltimaa ei või Saksamaa päralt olla, 22.4.1915.

Ja nemad julgevad seda rääkida?!, 25.7.1915.

Professor Harnacki seisukoht Baltimaa küsimuses, 14.10.1915.

Balti küsimus Saksamaa viviseksiooni laual (1, 2, 3 ja 5), 5.11.1915, 6.11.1915, 7.11.1915 ja 11.11.1915.

Läti ja Saksa sotsial-demokratid, 6.11.1915.

Jutuajamine Daani ajakirjanikuga, 14.2.1916.

Kirjandus, 1.5.1916.

Saksamaa plaanidest Baltimaa kohta, 23.8.1916.

Postimees

Sooviavaldused Ministritekomiteele rahva hää käekäigu tõstmiseks ja riigi hääkorra täiendamiseks III, 21.4.1905.

Muidugi sotsialdemokraatia?!, 10.11.1905.

Eesti rahvameelse eduerakonna nõudmised kodumaa elus (3), 23.11.1905.

Väike- või suurpõllupidamine? Meie põllumajanduse tulevikulootused IX, 9.3.1906.

Põllumajanduse iseloom. Meie põllumajanduse tulevikulootused XI, 13.3.1906.

Maaküsimus riigivolikogus ja meie käremeelsed II, 25.5.1906.

Missuguste juhtmõtete järele tuleb agrar-küsimust arendada, 31.5.1906.

Maaolude uuendamine (Bodenreform) II–IV, 19.6.1906, 20.6.1906 ja 23.6.1906.

Kuidas meie nõndanimetatud käremeelsed maaküsimust harutavad 28.6.1906.

Mis põhjustel kaitseme meie maaeraomandust I–III, 4.7.1906, 5.7.1906 ja 6.7.1906.

Talupoegade paradüüs I–II, 14.7.1906 ja 15.7.1906.

Kui käremeelsed võidule pääseks, 22.11.1906.

Kas Eduerakond või käremeelsed?, 23.11.1906.
Uued sihid meie maa-olude korraldamisel I–III, 7.10.1908, 8.10.1908 ja 9.10.1908.
Kas suur- või väikepõllupidamine. I–IV, 28.11.1909, 29.11.1909, 30.11.1909, 1.12.1909 ja 2.12.1909.
Väikemaapidamise mõtte edenemine II, 24.1.1911.
Valijad otsustagu!, 1.10.1912.
Saksa professori unistused, 30.9.1914.
Tähelepanemise-vääriline Saksa broshür, 24.10.1915.
P. Rohrbach sõjast ja Saksamaa politikast, 15.12.1915.
Kirjandusest, 24.2.1916, 25.2.1916 ja 26.2.1916.
Kaks voolu Saksa imperialistide keskel, 23.4.1916.
Kirjandusest, 13.6.1916.
Missugused on eestlased?, 25.6.1916.

Päevaleht

Tõsine pööripäev, 28.4.1906.
Maa rahvale!, 27.5.1906.
Meie aeg ja ajakirjandus, 9.6.1906.
Põlluküsimus – tüliküsimus, 26.6.1906.
Lui Olesk. Kirjandusest, 26.2.1909.
Balti saksad kodu ja Saksamaal, 24.11.1914.
Veel üks baltlase kiri, 28.11.1914.
Mihkel Martna. Imperialismus ja maailma sõda, 27.5.1915.
Maadevõtmine ja Saksa seltskond, 25.8.1915.
Mihkel Martna. „Kesk-Europa“ I–II, 25.1.1916 ja 26.1.1916.
„Saksa-Läti-Eesti vaheeriik“, 15.3.1916.
Baltimaa sakslaste ja Venemaa vahekord, 22.3.1916.
Sakslaste vaielused Kuramaa pärast, 2.8.1916.
Saksa ajakirjandus Baltimaa üle, 12.9.1916.
Sakslased ja Baltimaa, 27.1.1917.

Revalsche Zeitung

Das Agrarprojekt der Duma I–II, 31.7.1906 ja 1.8.1906.
Aufruf des allrussischen Verbandes der Grundeigentümer, 22.9.1906.
Privateigentum I–II, 13.10.1906 ja 14.10.1906.
Politik und Nationalität, 17.4.1907.
Eine Spaltung, 19.5.1907.
Kolonisten- und Staatsbürgerpolitik, 21.5.1907 ja 22.5.1907.
Landwirtschaftlicher Groß- oder Kleinbetrieb?, 5.3.1909.

Rigaer Tageblatt

G.T. „Am Scheidewege“, 24.3.1906 ja 25.3.1906.
G.B. Unsere „Liberalen“ und die Indigenen, 27.5.1907.
Charakteristisches von der Demokratie, 26.7.1909.

Rigasche Neueste Nachrichten

Bemerkungen zu einer Kritik der „Baltischen Bürgerkunde“, 15.1.1908.
Liberalismus, 4.7.1908.
A.S. Was ist Liberalismus?, 5.12.1908.

A.S. Deutsche Kultur und freie Konkurrenz, 18.7.1909.
A.S. Demokratische Aufgaben. (I. Demokratie und Kaisertum), 1.8.1909.
P.C. Demokratische Aufgaben. (II. Darwinismus und Demokratie), 3.8.1909;
E.H. Demokratische Aufgaben. (III. Das Wahlrecht), 5.8.1909.
A.S. Demokratische Aufgaben (V. Die soziale Frage), 12.8.1909.
E.H. Demokratische Aufgaben. (VI. Die moderne Frauenbewegung), 17.8.1909.
K.M. Demokratische Aufgaben. (VII. Bildungspostulate), 20.8.1909.
P.C. Die biologische Wurzel der Demokratie, 21.8.1910.
A.S. Die doppelte Aufgabe des Liberalismus, 23.9.1910.
A. Schmidt. Zum Abschied, 31.8.1911.

Rigasche Rundschau

Das Programm der baltischen konstitutionellen Partei I–VIII, 5.11.1905, 9.11.1905, 12.11.1905, 16.11.1905, 19.11.1905, 24.11.1905, 30.11.1905 ja 10.12.1905.
Das Kreuz des „Scheideweges“, 25.3.1906.
Die Stellung der Baltischen Konstitutionellen Partei nach den Wahlen, 13.4.1906.
M.V. Die Baltische Konstitutionelle Partei und die Nationalitätenfrage, 15.4.1906.
Die Versammlung der Baltischen Konstitutionellen Partei am 21. April, 25.4.1906.
Kadetten und Sozialdemokratie, 17.6.1906.
Ist die Baltische Konstitutionelle Partei eine liberale Partei?, 2.8.1906.
Dr. P.S. Zum Wahlaufuf der K.-D.-Partei, 30.8.1907.
Eine Programmrede, 24.11.1907.
Dr. P.S. Aristokratische und demokratische Weltanschauung, 14.12.1907.
Haben wir in den Ostseeprovinzen eine Agrarfrage? I–II, 5.1.1908 ja 11.1.1908.
Dr. P.S. Individualismus und Sozialpolitik, 26.2.1908.
Dr. P.S. Nationalismus und Rechtsgefühl, 7.7.1910.
Dr. P.S. Liberalismus und Demokratie, 15.1.1911.
Zur Erhaltung des Großgrundbesitzes, 29.12.1911.
Dr. P.S. Liberalismus und Demokratie, 11.8.1912.
Ursache und Bedeutung der Landnot des russischen Bauern und ihre Bekämpfung, 12.3.1914.
Dr. P.S. Der unbewußte Demokratismus, 9.4.1914.

Rigasche Zeitung

F.M. Baltische Parteipolitik, 15.5.1907.
Politische Metaphysik, 20.4.1909.
Zu schwankender Zeit, 3.10.1909.
Die modernen Ideen und die Menge, 30.11.1909.
Wahlrechtsbetrachtungen, 30.1.1910.
Vom politischen Individualismus, 6.4.1910.
Eine bemerkenswerte Rede, 3.6.1910.
H.A. Nationalismus und Rechtsgefühl, 30.6.1910.
Was heißt konservativ?, 6.12.1910.
Kann ein moderner Mensch konservativ sein?, 23.1.1912.
Liberalismus als Herzensache, 25.6.1912.

Sõnumed

Kahtlane maa-ostmine, 9.7.1906.
Tuttav viis, 21.7.1906

J. Jaakson. Era-omandus ja edu-erakond (1 ja 2), 25.7.1906 ja 26.7.1906.
Meie talurahva seisukord, 30.7.1906.
A. Kärk. Sunduslik maa ära-ostmine valitsuse poolt Uuel Meremaal (1 ja 2),
9.8.1906 ja 10.8.1906.
Agrarseaduste andmine Uuel Meremaal (1, 2 ja 3), 13.3.1907, 15.3.1907 ja
16.3.1907.
Eesti kubermangu agraarseaduse eelplaani alused, 28.4.1907.

Tallinna Teataja

Eduard Laaman. Ainuke teadusline ilmavaade (3, 4 ja 5), 09.12.1911, 10.12.1911 ja
13.12.1911.
Neile, kellel on riigivolikogu valimiseõigus, 10.8.1912.
Rahvuse õigus, 29.11.1913.
Saksa professori unistused, 29.9.1914.
Sakslased ja väikerahvad, 1.11.1914.
Balti sakslase kiri, 27.11.1914.
Paul Rohrbachi arvamine sõjast, 19.9.1915.
Kui Saksamaa võidaks, 16.3.1916.
Kogutöö Balti pärisrahvastest, 24.5.1916.
Baltimaa – tulevane Saksa asumaa?, 15.7.1916.
Sakslaste plaanid Kuramaal, 15.7.1916.
Otto H. Münther. Miks tuntakse meid Venemaal vähe, 22.8.1916.

Teataja

Miks rentniku-põlv ei parane?, 3.8.1902.
Põlluasjanduse komiteed, 27.8.1902;
Rendikohtade sundusline müümine, 25.11.1902.
Ministrite-nõukogusse, 25.6.1905.
Balti omavalitsus, 1.11.1905.

Tööline

Eestimaa s-d. tööliste organisatsioonide konferents, 1907, no 1, lk 5–6.

Uudised

Teelahkmed, 30.11.1904.
Märgukiri, 25.5.1905.
Põllutööliste kongressi eelplaani vastukaja Eesti ajakirjanduses (2), 11.10.1905.
Sotsial-demokratiline ajaleht „Uudised“, 4.11.1905.
Häda kõigiti, 15.11.1905.
Karl Marx, Friedrich Engels. Kodanlased, proletarlased, kommunistlased (1–2), tõlk.
A. Aan, 20.12.1905, 23.12.1905 ja 30.12.1905 (Uudiste veste osa).

Uus Ilm

N. Janson, J. Lehmann, Hans Pöögemann. Tema 25 aastase kirjanduslise tegevuse
juubeli mälestuseks, 5.5.1916.

Vaatleja

A. Aan. Maa natsionaliseerimine (2, 3 ja 4), 29.5.1906, 30.5.1906 ja 31.5.1906.
Maaküsimus, 6.6.1906.

Maaküsimus on päevakorral II, 17.6.1906.

Kumb on parem?, 23.6.1906.

Põline rent, 28.6.1906.

Tühi kartus, 1.7.1906.

Vaba Sõna

Mihkel Martna. Sõda ja Saksa poliitika, 1914, nr 11/12, lk 305–312.

Eduard Laaman. Rahvuspoliitika rahvameelses eeskavas, 1915, nr 3/4, lk 65–68.

Virulane

Pilk agrarküsimusesse (2, 3 ja 4), 27.5.1906, 29.5.1906 ja 30.5.1906.

Maa-nõudmise asjus, 13.6.1906.

Eraomanduse jaotamine, 16.6.1906.

Õigus: La Justice, journal estonien

Meie eesmärk, 1906, nr 1, lk 1–2.

Maaküsimus (1–3), 1906, nr 2, lk 4–6; nr 3, lk 1–2; nr 4, lk 3–4.

3. Mõtteloolised allikatekstid

Leonid Arbusow. Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Riga: Jonck und Poliewsky, 1908.

Aus Schweren Tagen. Gedanken über die Probleme der Gegenwart von einem Balten. Gütersloh: Bertelsmann, 1908.

Baltische Landeskunde, hrsg. von Karl Reinhold Kupffer. Riga: Verlag von G. Löffler, 1911.

August Bebel. Naesterahva seisukord praegu ja tulevikus. Tartu: Georg Zirki kirjastus, 1905.

August Bebel. Ristiusk ja sotsialism: Kirjavahetus preester Hohofi ja sotsiaaldemokraadi August Bebeli vahel. Helsinki: Työväen Kirjapaino, 1906.

August Bebel. Riigipäevakõne 26. veebruaril 1907. Tallinn: A. Laurmann, 1907.

August Bebel, Seltskonna sotsialiseerimine. Peterburi: Edu, 1907.

Eduard Bernstein. Probleme des Sozialismus. – Die Neue Zeit, 15 (1896–1897), Bd. 1, H. 6, lk 164–171; H. 7, lk 204–213; H. 10, lk 303–311; H. 25, lk 772–782, H. 30, lk 100–107, H. 31, lk 138–143.

Max Hildebert Boehm. Die Krisis des deutschbaltischen Menschen. Berlin: Verlag der Grenzboten, 1915.

Aleksandr Bogdanov. Lühikene majanduseteaduse õpetus. Tartu: Noor-Eesti, 1907.

Silvio Broedrich-Kurmahlen. Das Neue Ostland. Berlin; Charlottenburg: Ostlandverlag, 1916.

Ludwig Büchner. Võitlus elu eest ja meie aja seltskond ehk Darwini õpetus ja sotsialism. Tallinn: Teadus, 1908.

Adolf Damaschke. Kogukondlise omavalitsuse ülesanded, tlk. Konstantin Päts. Tallinn: Teadus, 1908.

Adolf Damaschke. Die Bodenreform: Grundsätzliches und Geschichtliches zur Erkenntnis und Überwindung der sozialen Not [1902]. Jena: Fischer, 1922.

Eduard David. Kritische Bemerkungen zu Kautskys Agrarfrage. I-II. – Die Neue Zeit Jg. 18 (1900), Bd. 1, H. 8, lk 228–235; H. 9, lk 260–268.

Eduard David. Socialismus und Landwirtschaft. Erster Band, Die Betriebsfrage. Berlin: Verlag der Socialistischen Monatshefte, 1903.

- Edasi, 1–11. Tallinn: J. Lilienbach, 1905–1917.
- Eesti küsimus ja Põhjala küsimus. Tõlk. Kaido Sirel. – Akadeemia, 9/2000, lk 1863–1885.
- Eesti Töövabariik: Eesti Sotsialistide-Revolutionääride Partei märgukiri Eesti iseseisvuse küsimuses. Koost. Gustav Suits. Tallinn: Töö ja võitlus, 1918.
- Elu ja võitlus I. Peterburi: Edu, 1907.
- Alexis von Engelhardt. Die deutschen Ostseeprovinzen Russlands: ihre politische und wirtschaftliche Entwicklung. München: Müller, 1916.
- Villem Ernits. Rahvusfilosoofilisest ilmavaatest [1915]. – Villem Ernits. Noorpõlve ideaalid. Tartu: Ilmamaa, 2013, lk 137–162.
- Axel von Freytagh-Loringhoven. Die Krisis des baltischen Deutschtums. – Deutsche Monatsschrift für das gesamte Leben der Gegenwart 5 (1906), H. 5, lk 595–609.
- Henry George. Progress and poverty: an inquiry into the cause of industrial depressions and of increase of want with increase of wealth ... The remedy [1879]. New York: Robert Schalkenbach, 1990.
- Germanicus. Die Tragödie der Baltischen Provinzen. Leipzig: Schulze, 1915.
- Otto von Gierke. The Social Role of Private Law [1889]. Tõlk. Ewan McGaughey. – German Law Journal 19 (2018), nr 4, lk 1017–1116.
- Bruno Goetz. Die Balten und ihre Aufgabe. – Preussische Jahrbücher, Bd 162/1915, lk 85–97.
- Johannes Haller. Das Schicksal des Deutschtums in den baltischen Provinzen [1915]. – Reden und Aufsätze zur Geschichte und Politik. Stuttgart; Berlin: Gotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1934, lk 257–265.
- Adolf von Harnack. Die Leistung und die Zukunft der baltischen Deutschen. – Adolf von Harnack. Aus der Friedens- und Kriegsarbeit. Giessen: A. Töpelmann, 1916, lk 351–361.
- Rudolf von Jhering. Der Kampf ums Recht. Wien: Manz, 1872.
- Rudolf von Jhering. Law as a Means to an End [1877]. Translated by Isaac Husik. Boston: Boston book company, 1913.
- Karl Kautsky. Die Agrarfrage: Eine Uebersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie. Stuttgart: Dietz Nachf, 1899.
- Karl Kautsky. Majanduslik edenemine ja seltskonna-kord. Tartu: Töö, 1906.
- Karl Kautsky. Suur Prantsuse revolutsion: Klassi-tulude vastolud a. 1789. Tartu: Töö, 1906.
- Karl Kautsky. Sotsialdemokratia põhjused. Peterburi: Edu, 1907.
- Karl Kautsky. Sotsialne Revolutsion. Peterburi: Edu, 1907.
- Karl Kautsky. Vene revolutsioni edasiviivad jõud ja tuleviku tee. Peterburi: A. J. Ratas, 1907.
- Karl Kautsky. Loomusund ja ühiselu loomade ja inimeste juures. Tartu, Hermann, 1908.
- Karl Kautsky. Riigikorra edenemine Lääne-Euroopas. Tallinn: Teadus, 1908.
- Kennen Sie Russland?: Verfasst von zwölf russischen Untertanen. Berlin: Puttkammer und Mühlbrecht Buchhandlung für Rechts- und Staatswissenschaft, 1916.
- Hans Kruus. Ajaloota rahvused Venemaal. – Sirvilauad: Eesti Rahva tähtsamat 1916. aasta jaoks. Tartu: Eesti Üliõpilaste Selts, 1915, lk 52–72.
- Hans Kruus. Rahvus ja klass [1915]. – Hans Kruus. Eesti küsimus. Koost. Toomas Karjahärm ja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 271–284.
- Hans Kruus. Sotsialism ja rahvusküsimus [1915]. – Hans Kruus. Eesti küsimus. Koost. Toomas Karjahärm ja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 265–270.

- Nikolai Kõstner. Lehekülj Eesti seltskondliku mõtte kujunemise loost. [1908] – Nikolai Kõstner. Jumalaga, majanduskriis. Tartu: Ilmamaa, 2014, lk 13–48.
- Oswald Külpe. Vorwort. – Die deutsch-lettischen Beziehungen in den baltischen Provinzen. Ein Wort der Aufklärung von einem Balten. Leipzig: Hirzel, 1916, lk 3–4.
- W.-L. Marxistiline sotsialism. – Rahvaraamat. Tartu: G. Zirk, 1907, 35–48.
- Antonio Labriola Essais sur la conception materialiste de l'histoire [1897]. Paris: V. Giard & E. Brière, 1902.
- Ferdinand Lassalle. Mis on konstitutsioon? Peterburi: Edasi, 1906.
- Wilhelm Liebknecht. Kärbsed ja ämblikud ehk Töölisel ja kapitalistid. Tartu: G. Zirk, 1905.
- John Stuart Mill. Vabadusest. Jurjev: J. Reevits, 1909.
- Mihkel Martna. Karl Marx' „Kapital“ in estnischer Übersetzung. – Die Neue Zeit, 29 (1) (1910–1911), H. 19, lk 674–676.
- Karl Marx. Palgatöö ja kapital. Peterburi: Edasi, 1906.
- Karl Marx. Kapital. Esimene köide. Tallinn: J. Lilienbach, 1910–1914.
- Mõtted. Teine Raamat. Tallinn: J. Lilienbach, 1911.
- Anton Pannekoek. Marxismus ja darwinismus. Viljandi: Viljandi Teataja, 1910.
- Georgi Plehhanov, Isiku osa küsimusest ajaloos [1898]. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1946.
- Konstantin Päts. Maa-küsimus. Tallinn: Koidu kirjastus, 1907.
- Konstantin Päts. Kõik-eesti [1908]. – Konstantin Päts. Eesti riik, I. Tartu: Ilmamaa, 1999, lk 260–265.
- Hans Pöögemann. Majandusteaduslised kirjad põllumeestele. Tallinn: M. Martna, 1905.
- Hans Pöögemann. Majandusteaduse õpetus. Peterburi: Edu, 1907–1908.
- Hans Pöögemann. „Ääsi tules II“ ääremärkused. – Mõtted. Teine Raamat. Tallinn: J. Lilienbach, 1911, lk 11–27.
- Hans Pöögemann. Mis Jaan Tõnisson sotsiaaldemokraatidest arvab [1907]? – Valitud teosed. 1. köide: 1895–1917. Tallinn: Eesti Raamat, 1974, lk 306–344.
- H. v. R [Hermann von Rosen]. Die Bevölkerung. – Die Deutschen Ostseeprovinzen Russlands geschichtlich, kulturell und wirtschaftlich dargestellt von Kennern der Baltischen Provinzen. Berlin: Herrose, 1915, lk 10–16.
- August Rei. Karl Marxi mälestuseks. – Ääsi tules I: Kirjatööde kogu. Peterburi: Peterburi Eesti Üliõpilaste seltsi toimetused, 1908, lk 47–95.
- August Rei. Vene reaktsioon. – Ääsi tules II. Kirjatööde kogu. Peterburi: Peterburi Eesti Üliõpilaste seltsi toimetused, 1910, lk 3–40.
- Andrei Rennikov. Imede maal. Tõde Balti sakslastest. Tõlk. J. Vahtra. Võru: Täht, 1915–1917.
- Piet von Reyher. Baltische Not. Berlin: Puttkammer & Mühlbrecht, 1915.
- Paul Rohrbach. Der Krieg und die deutsche Politik. Weimar: Das Grössere Deutschland, 1915.
- Paul Rohrbach. Russland und wir. Stuttgart: Engelhorn, 1915.
- Rückwärts! Betrachtungen zur Gegenwart. Von einem Fortschrittler, Berlin: Hermann Walther, 1908.
- Reinhold Seeberg. Von baltischer Art. – Reinhold Seeberg. Geschichte, Krieg und Seele: Reden und Aufsätze aus den Tagen des Weltkrieges. Leipzig: Quelle & Meyer, 1916, lk 215–244.
- Ernst Seraphim. Baltische Geschichte im Grundriß. Reval: Verlag Franz Kluge, 1908.
- Sirviluad: Eesti Rahva tähtsaamat. Tartu: Eesti Üliõpilaste Selts, 1896–1921.

- Alexander Stellmacher. Am Scheidewege. Politische Betrachtungen zur heutigen Lage des Deutschtums in den baltischen Provinzen. Riga: Jonck & Poliewsky, 1906.
- Jakob Stern. Tuleviku riik: Sotsialismusest, tema olu teokstegemise võimalusest ja otsarbekohasusest. Tartu: Vaba Sõna, 1908.
- Otto Sternbeck. Dogmast ja kriitikast, teooriast ja praktikast. – Ääsi tules II. Kirjatööde kogu. Peterburi: Peterburi Eesti Üliõpilaste seltsi toimetused, 1910, lk 78–123.
- Gustav Suits. Sihid ja vaated. Helsingi: Yrjö Weilini kirjastus, 1906.
- Gustav Suits. Kultuur ja poliitika [1907]. – Gustav Suits. Noor-Eesti nõlvakult: kahe revolutsiooni vahel. Tartu: Noor-Eesti, 1931, lk 21–37.
- Gustav Suits. Kiri Kiirele [1914]. – Gustav Suits. Noor-Eesti nõlvakult: kahe revolutsiooni vahel. Tartu: Noor-Eesti, 1931, lk 158–172.
- Clara Zetkin. Naisterahvas ja tema majandusline seisukord. Tallinn: M. Schiffer, 1907.
- Alexander von Tobien. Die Agrarverfassung des livländischen Festlandes: Denkschrift übergeben dem Baltischen Generalgouverneur Sollogub am 25.2.1906. Riga: Löffler, 1906.
- Valerian Tornius. Die Baltischen Provinzen. Leipzig; Berlin: Teubner, 1916.
- Astaf von Transehe-Roseneck. Die Lettische Revolution. Teil II, Die Sozialdemokratie. Die Katastrophe. Berlin: Reimer, 1907.
- Jaan Tõnisson. Kõlbline [1908]. – Jaan Tõnisson. Kõlblus ja rahvuslus. Tartu: Ilmamaa, 2010, lk 304–315.
- Jaan Tõnisson. Liivimaa talurahva saadiku kõne Riigivolikogus maaküsimuse asjus [1906]. – Kõlblus ja rahvuslus, toim. Simo Runnel ja Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, 2010, lk 258–267.
- Jüri Vilms. Eesti naiivne kosmopolitism ja rahvuslus [1915]. – Jüri Vilms. Kahe ilma vahel. Tartu: Ilmamaa, 1998, lk 67–79.
- Jüri Vilms. Eesti rahvuspoliitika [1915]. – Jüri Vilms. Kahe ilma vahel. Tartu: Ilmamaa, 1998, lk 80–90.
- Fritz Weiss. Die baltische Frage im Weltkrieg und in der russischen Revolution. Bern-Belp: Promachos-Verlag, [1917].
- „Wir ohne Vaterland“. Beiträge zum Verständnis der baltischen Art. Charlottenburg: [Ostlandverlag, 1915].
- W.-L. Marxistiline sotsialismus. – Rahvaraamat. Tartu: G. Zirk, 1907.
- Ääsi tules I: Kirjatööde kogu. Peterburi: Peterburi Eesti Üliõpilaste seltsi toimetused, 1908.
- Ääsi tules II. Kirjatööde kogu. Peterburi: Peterburi Eesti Üliõpilaste seltsi toimetused, 1910.
- В Прибалтийском крае. Эсты и латыши, их история и быт. Сборник статей. Под редакцией проф. М. А. Рейснера. Москва 1916.
- Павел Мижув. Передовая демократия современного мира: Английская колония "Новая Зеландия". Санкт-Петербург: Г.Ф. Львович, 1907.

4. Erakondade programmid

- Balti Konstitutsionilise, Kuramaa Monarhistlik-Konstitutsionilise, Liibavi Vabameelse-Konstitutsionilise ja Eestimaa Konstitutsionilise erakondade eeskava. Tartu: Schnakenburg, 1909.
- Eesti radikaal-sotsialistide (tööerakonna) põhjused ja eeskava. Tallinn: Päevaleht, 1917.
- Eesti Rahvameelne Eduerakond: Eeskava ja tegevuse juhtmõtted. Tartu, 1909.

- Eesti Rahvameelne Eduerakond: eeskava ja tegevuse põhjused. Tartu: Postimees, 1905.
- Eesti Sotsialdemokratilise Tööliste Partei Programm: Vastu võetud partei esimesel kongressil 8.–11. okt. 1917. aastal. Tallinn: Tööliste Kirjastuse Ühisus, 1917.
- Eesti sotsialdemokratilise Tööliste Ühisuse programmi eelplaan. Tartu: Tartu osakond, 1905.
- Eesti Tööerakonna eeskava, juhtmõtted ja põhjuskiri. Tallinn, 1917.
- Konstitutsional-demokratia partei (Rahva vabaduse erakonna) programm, mis erakonna asutamise kongressil 12.–18. oktoobril 1905 kokkuseatud. Peterburi: Peterburi Eesti osakond, 1906.
- Kuidas peab Eestimaa konstitutsioonilise ehk riigi-põhjuskorra erakonna eeskavast aru saama? Mis tahab Eestimaa põhjusseaduse erakond? Tallinn: Valgus, 1905.
- Mis soovib Eesti rahvameelne Edu-erakond? Narva: R. Pöder, 1906.
- Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei kongresside, konverentside ja Keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused 1898–1954. 1. osa, 1898–1924. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956.
- Programm der Dorpater Ortsgruppe der Baltischen Konstitutionellen Partei. Dorpat: Mattiesen, 1906.
- Radikalsotsialistilise Ühisuse programm. Tartu, 1905.
- Sotsialistide-Revolutionäärilise Partei programm. Tartu, 1917.
- Venemaa Sotsialdemokratilise Tööliste Partei programm. Vastu võetud Partei teisel kongressil, a. 1903. Tallinn: VSDTP Tallinna Komitee, 1905.
- Venemaa sotsialdemokraatilise töölistepartei programm ja põhjuskiri partei teisel kongressil 1903. a. ja Stokholmi ühendaval kongressil 1906. a. vastuvõetud kujul. Tallinn: VSDTP Tallinna Komitee, 1917.

5. Kasutatud kirjandus

1905. aasta Eestis: mälestused, koost Toomas Karjahärm. Tallinn: Argo, 2016.
- Aili Aarelaid-Tart. How Estonia met the Idea and Principles of Liberalism. – “Liberalism”: seminars on historical and political keywords in Northern Europe, ed. by Ilkka K. Lakaniemi, Anna Rotkirch, Henrik Stenius. Helsinki: Renvall Institute, University of Helsinki, 1995, lk 111–125.
- Timo Aava. Mihkel Martna internatsionalismi ja rahvusluse vahel: sotsialismivoolude kohandumine Eestis 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses. Magitritöö. Tartu: Tartu ülikool, 2015.
- Timo Aava. Imperialism, internatsionalism ja sotsiaalpatritism. Mihkel Martna ja Esimene maailmasõda. – Esimene maailmasõda ja Eesti II, koost Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 24(31). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016, lk 349–368.
- Christopher Adair-Toteff. Ferdinand Tönnies: Utopian Visionary. – Sociological Theory 13 (1995), lk 58–65.
- Natalia S. Andreeva. Die „baltische Frage“ und die Reformpolitik der Regierung in den Ostseeprovinzen zu Beginn des 20. Jahrhunderts. – Russland an der Ostsee: imperiale Strategien der Macht und kulturelle Wahrnehmungsmuster (16. bis 20. Jahrhundert), hrsg. von Karsten Brüggemann und Bradley D. Woodworth. Wien: Böhlau, 2012, lk 243–285.
- Endel Annus. Eessõna. – Eestikeelne raamat 1901–1917, 1, A–P, toim. Endel Annus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1993, lk 6–13.
- Jüri Ant. August Rei – Eesti riigimees, poliitik, diplomaat. Tartu: Rahvusarhiiv, 2012.

- David Armitage. What's the Big Idea? *Intellectual History and the Longue Durée*. – *History of European Ideas*, Vol. 38, No. 4 (2012), lk 493–507.
- Krista Aru. Eesti ajakirjandus aastatel 1766–1940. – *Eestikeelne ajakirjandus 1766–1940*. I. A–N, toim Endel Annus, Tiina Loogväli. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002, lk 20–51.
- Krista Aru. Üks kirg, kolm mõõdet. Peatükke eesti toimetajakesksest ajakirjandusest: K. A. Hermann, J. Tõnisson, K. Toom. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2008.
- Karl Ast-Rumor. *Aegade sadestus I–III: olusid, iseloomustusi, hinnanguid*. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010.
- Marietta Auer. *Der privatrechtliche Diskurs der Moderne*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2014.
- Christopher Bahn. *Die Baltische Monatsschrift und die ideenpolitische Debatte unter Alexander II*. Norderstedt: Books on Demand, 2008.
- Paul Blackledge. *Reflections on the Marxist theory of history*. Manchester; New York: Manchester University Press, 2006.
- Aleksander Blumfeldt. Eesti föderalistide programmiliste ja organisatsiooniliste seisukohtade kriitika. – *Töid NLKP ajaloo alalt I* (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, 109). Tartu, 1961, lk 3–22.
- Evald Blumfeldt. Ühest magistral-ideest Eesti ühiskondliku mõtte ajaloos poolsajandil enne 1917. aasta veebruarirevolutsiooni. – *Eesti teadusliku seltsi Rootsis aastaraamat* 8, 1980, lk 17–35.
- Niall Bond. Ferdinand Tönnies's Romanticism. – *The European Legacy* 16 (2011), lk 487–504.
- Annabel Brett. What is Intellectual History Now? – *What is History Now*, ed. by David Cannadine. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, lk 113–131.
- Karsten Brüggemann. *The Baltic Provinces and Russian Perceptions in Late Imperial Russia*. – *Russland an der Ostsee: imperiale Strategien der Macht und kulturelle Wahrnehmungsmuster (16. bis 20. Jahrhundert)*, hrsg. von Karsten Brüggemann und Bradley D. Woodworth. Wien: Böhlau, 2012, lk 111–141.
- Karsten Brüggemann. *Licht und Luft des Imperiums: Legitimations- und Repräsentationsstrategien russischer Herrschaft in den Ostseeprovinzen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018.
- Karsten Brüggemann. *Defending the Empire in the Baltic Provinces: Russian Nationalist Visions in the Aftermath of the First Russian Revolution*. – *The Tsar, the Empire, and the Nation: Dilemmas of Nationalization in Russia's Western Borderlands, 1905–1915*, ed. by Darius Staliūnas and Yoko Aoshima. Budapest: Central European University Press, 2021, lk 327–356.
- Stefan Collini. *The Identity of Intellectual History*. – *A Companion to Intellectual History*, ed. by Richard Whatmore, Brian Young. Malden: John Wiley & Sons, 2016, lk 8–17.
- Eberhard Demm. *Censorship in France and Germany*. – Eberhard Demm. *Ostpolitik und Propaganda im Ersten Weltkrieg*. Frankfurt am Main etc: Lang, 2002, lk 53–59.
- Eberhard Demm. *Friedrich von der Ropp und die litauische Frage 1916–1919*. – Eberhard Demm. *Ostpolitik und Propaganda im Ersten Weltkrieg*. Frankfurt am Main etc: Lang, 2002, lk 259–297.
- Deutschbaltisches biographisches Lexikon, 1710–1960*, hrsg. von Wilhelm Lenz. Wedemark: Hirschheydt, 1998.

- Eesti ajalugu V: pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani, tegevtoim. Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg, peatoim. Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2010.
- Eesti NSV ajalugu: kõige vanemast ajast tänapäevani. Toim. Gustav Naan. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952.
- Eesti NSV ajalugu. 2. kd. XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917. aasta märtsini. Peatoim. Joosep Saat, tegevtoim. Artur Vassar, Ea Jansen, Hans Kruus, Adolf Päss. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963.
- Geoff Eley. Liberalismus 1860–1914. Deutschland und Großbritannien im Vergleich. – Liberalismus im 19. Jahrhundert: Deutschland im europäischen Vergleich, hrsg. von Dieter Langewiesche. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1988 (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 79), lk 260–276.
- Peeter Voldemar Epleri mälestused. – 1905. a Eestis: mälestused, koost. Toomas Karjahärm. Tallinn: Argo, 2016, lk 90–91.
- Klaus Epstein. The Genesis of German Conservatism, Princeton: Princeton University Press, 1966.
- Peter E. Gordon. Contextualism and Criticism in the History of Ideas. – Rethinking Modern European Intellectual History, ed. by Darrin M. McMahon, Samuel Moyn. Oxford etc.: Oxford University Press, 2014, lk 32–55.
- Mati Graf. Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini. Tallinn, 1993.
- Mati Graf. Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934: koos eellooga (1905–1917) ja järellooga (1934–1940). Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2000.
- Martin Greiffenhagen. The Dilemma of Conservatism in Germany. – Journal of Contemporary History 14 (1978), lk 611–625.
- Manfred Hagen. Die Deutschbalten in der III Duma. – Zeitschrift für Ostforschung 23 (1974), lk 577–597.
- Manfred Hagen. Zwischen Nationalitäten und Fraktionen: Alexander Baron Meyendorff (1869–1964). – Zeitschrift für Ostforschung 27 (1978), lk 588–615.
- Manfred Hagen. Eintags-Eliten. Eine Studie über Zusammensetzung, Agieren und Rolle der Gouvernementswahlversammlungen von 1907 und 1912 in den Ostseeprovinzen Russlands. – Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917/ The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions, hrsg. von Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors. Köln; Wien: Böhlau, 1982, lk 21–42.
- Manfred Hagen. Das deutsche Element in den jungen Parteien Russlands vor 1914. – Der Beitrag der Deutschbalten und der städtischen Russlanddeutschen zur Entwicklung des Russischen Reiches von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg, hrsg. von Boris Meissner, Alfred Eisfeld. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1999, lk 23–35.
- Michael H. Haltzel. The Baltic Germans. – Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914, hrsg. von Edward C. Thaden, Princeton: Princeton University Press, 1981, lk 109–204.
- Toomas Haug. Gustav Suitsu kõne Jaan Tõnissonist aastal 1913. – Keel ja Kirjandus 6 (1995), lk 361–372.
- Jack E. S. Hayward. 'Solidarity' and the Reformist Sociology of Alfred Fouillée. – The American Journal of Economics and Sociology, Vol. 22, No. 1 (1963), lk 205–222; Vol. 22, No. 2 (1963), lk 303–312.

- Jerome F. Heavey. Henry George, Emile de Laveleye, and the Issue of Peasant Proprietorship. – *The American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 67, No. 1 (2008), lk 47–60.
- Justus Wilhelm Hedemann. Die Fortschritte des Zivilrechts im XIX. Jahrhundert: Ein Überblick über die Entfaltung des Privatrechts in Deutschland, Österreich, Frankreich und der Schweiz. Zweiter Teil, Die Entwicklung des Bodenrechts von der französischen Revolution bis zur Gegenwart. 1. Hälfte: Das materielle Bodenrecht. Berlin: C. Heymann, 1930.
- Jürgen von Hehn. Das baltische Deutschtum zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917. Einige Bemerkungen zu Forschungsaufgaben und Forschungsproblemen. – Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917/ The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions, hrsg. von Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors. Köln; Wien: Böhlau, 1982, lk 43–57.
- Detlef Henning. Letten und Deutsche. Aspekte einer schwierigen Nachbarschaft. – Nordost-Archiv: Zeitschrift für Regionalgeschichte, Neue Folge, Bd. 5 (1996), H. 2. Von der Oberschicht zur Minderheit. Die deutsche Minderheit in Lettland 1917–1940. Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, lk 249–273.
- Anders Henriksson. Nationalism, Assimilation and Identity in Late Imperial Russia: The St. Petersburg Germans, 1906–1914. – *Russian Review* 52 (July 1993), lk 341–353.
- Anders Henriksson. Minority Nationalism and the Politics of Gender: Baltic German Women in the Late Imperial Era. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 27, 3 (1996), lk 213–228.
- Anders Henriksson. Vassals and citizens: the Baltic Germans in Constitutional Russia, 1905–1914. Marburg: Herder-Institut, 2009.
- John Hiden. A Voice from Latvia's Past: Paul Schiemann and the Freedom to Practise One's Culture. – *The Slavonic and East European Review*, vol. 77, 4 (1999), lk 680–699.
- John Hiden. Defender of Minorities. Paul Schiemann 1876–1944. London: C. Hurst, 2004.
- Toomas Hiio. 1905. aasta revolutsioonist ja selle ajaloo uurimisest. – Mihkel Aitsam. 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis. Tartu: Ilmamaa, 2011, lk 407–422.
- Ulrike von Hirschhausen. Die Wahrnehmung des Wandels: Migration, soziale Mobilität und Mentalitäten in Riga 1867–1914. – *Zeitschrift für Ostforschung* 48 (1999), lk 475–523.
- Ulrike von Hirschhausen. Baltischer Liberalismus im frühen 20. Jahrhundert: Ein regionales Konzept zwischen Nationalismus und Demokratie. – *Geschichte und Gesellschaft*, Jahrg. 29, 1 (2003), lk 105–137.
- Ulrike von Hirschhausen. Die Grenzen der Gemeinsamkeit: Deutsche, Letten, Russen und Juden in Riga 1860–1914. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, lk 195–209.
- Ivars Ijabs. Strange Baltic Liberalism: Paul Schiemann's Political Thought Revisited. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 40, 4 (2009), lk 495–515.
- Ivars Ijabs. Break Out of Russia: Miķelis Valters and the National Issue in Early Latvian Socialism. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 43, 4 (2012), lk 437–458.
- Ivars Ijabs. The Nation of the Socialist Intelligentsia: The National Issue in the Political Thought of Early Latvian Socialism. – *East Central Europe*, vol. 39, 2–3 (2012), lk 181–203.

- Kaido Jaanson. Eestlane Aleksander Kesküla ja Rahvuste Uniooni III konverents Lausanne'is 1916. aastal. – *Akadeemia*, 9/2000, lk 1824–1862.
- Kaido Jaanson. Algas ehk see nõndanimetatud Esimene vene revolutsioon. *Skits.* – *Tuna* 1/2005, lk 44–77.
- Kaido Jaanson. Mis juhtus 1905. a. 11. (24.) detsembri õhtul Voltas? Katse rekonstrueerida minevikku. – *Tuna*, 4/2005, lk 35–51.
- Kaido Jaanson. Sõbrad. Vähemlane Otto Sternbeck ja enamlane Aleksander Kesküla 1905. – *Tuna* 2/2007, lk 28–41.
- Johan Jans. Mälestusi ja vaatlusi. Tartu: Ilmamaa, 2008.
- Ea Jansen. Baltisaksa ajakirjanduse areng XVII–XIX sajandil. – *Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed: Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini)*, koost. Juhan Peegel. Tartu: Tartu Ülikool, 1994, lk 267–300.
- Ea Jansen. Tsaristlik tsensuur ja eesti ajakirjandus venestamisajal (1880.–1890. aastad). – *Tuna* 2/2000, lk 42–60.
- Ea Jansen. Eestlasekäsitlus kultuuriloolises dialoogis. – *Ea Janssen. Vaateid eesti rahvosluse sünniaegadesse*. Tartu: Ilmamaa, 2004, lk 411–427.
- Ea Jansen. Rahvoslusest ja rahvusriikide sünni eeldustest Baltimail. – *Ea Jansen. Vaateid eesti rahvosluse sünniaegadesse*. Tartu: Ilmamaa, 2004, lk 103–124.
- Ea Jansen. Veel natuke eesti liberalismi ajaloost. – *Ea Jansen. Vaateid eesti rahvosluse sünniaegadesse*. Tartu: Ilmamaa, 2004, lk 205–228.
- Ea Jansen. „Baltlus“, baltisakslased, eestlased I–II. – *Tuna* 2/2005, lk 35–44, 3/2005, lk 31–42.
- Ea Jansen. Eestlane muutub ajas: seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007.
- M. Jürisson [Mihkel Martna]. Punased aastad Eestis 1905–1906: Eesti revolutsionilise liikumise ajaloolikud ja majanduslikud põhjused. Peterburi: Tulevik, 1907.
- Alan S. Kahan. *Liberalism in Nineteenth-Century Europe: The Political Culture of Limited Suffrage*. London: Palgrave Macmillian, 2003.
- Meelik Kahu. Andres Dido ajakiri „Õigus“: lehekülgi eesti ühiskondliku mõtte ajaloost. – *Keel ja Kirjandus*, 1981, nr 9, lk 542–548; nr 10, lk 618–623.
- Hent Kalmo. Enesemääramise saatuslik tund. – *Iseseisvusmanifest: artikleid, dokumente ja mälestusi*. Koost. Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, 2014, lk 163–224.
- Hent Kalmo. Mis on poliitilised ideed? – *Studia Philosophica Estonica*, vol. 13 (2020), lk 27–57.
- Toomas Karjahärm. The Political Organization of Estonian Society and the Political Parties in Estonia in the Years 1900–1914. – *The Baltic countries 1900–1914: proceedings from the 9th Conference on Baltic Studies in Scandinavia*, Stockholm, June 3–6, 1987. 1, ed. by Aleksander Loit. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1990, lk 131–145.
- Toomas Karjahärm. Das estnisch-deutsche Verhältnis und die Russische Revolution von 1905. – *Estland und seine Minderheiten: Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert*. Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1995, lk 431–451.
- Toomas Karjahärm. Eesti rahvosluse ideed. – *Akadeemia*, 10/1995, lk 2051–2077.
- Toomas Karjahärm. The Problem of Reorganization of Provincial Self-Government in Estonia at the Beginning of the 20th Century. – *Bevölkerungsverschiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914/ Population shifts and social change in Russia's Baltic provinces 1850–1914*, hrsg. von Gert von

- Pistohlkors, Andrejs Plakans, Paul Kaegbein. Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1995, lk 249–260.
- Toomas Karjahärm. Ida ja Lääne vahel: Eesti-Vene suhted 1850–1917. Tallinn: Eesti entsüklopeediakirjastus, 1998.
- Toomas Karjahärm. Konstantin Pätsi poliitilised ideed. – Konstantin Pätsi tegevusest: artiklite kogumik. Tallinn: Konstantin Pätsi Muuseum, 2002, lk 74–97.
- Toomas Karjahärm. Eestimaa talurahva kongress ja Volta koosolek: massiliikumine Balti provintsidest 1905. – Tuna, 4/2012, lk 28–52.
- Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal. Tallinn: Argo, 2013.
- Toomas Karjahärm. Eesti-saksa kompromiss 1915. aastal. – Esimene maailmasõda ja Eesti, koost. Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 22(29). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014, lk 108–131.
- Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid. Tallinn: Argo, 2015.
- Toomas Karjahärm. Vene impeeriumi parlament ja Baltikum 1906–1917. Tallinn: Argo, 2021.
- Toomas Karjahärm, Sirje Kivimäe. Ülemkihid ja agraarreformiküsimus Eestimaal kahe demokraatliku revolutsiooni vahelisel ajal. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused, kd. 28, 2 (1979), lk 98–111.
- Toomas Karjahärm, Sirje Kivimäe. Maaomavalitsusküsimus Eesti ühiskondlikus liikumises kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ajajärgul. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused, kd. 29, 4 (1980), lk 324–341.
- Toomas Karjahärm, Raimo Pullat. Eesti revolutsioonitules 1905–1907. Tallinn: Eesti raamat, 1975.
- Toomas Karjahärm, Väino Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997.
- Erich Kaup. Leninlikul võitlusteel: leninlike ideede levik ning võitlus tööliikumise ühtsuse eest Eestis Oktoobri-eelsel perioodil (1902–1917). Tallinn: Eesti Raamat, 1967.
- Helmut Kause. „Es ist eine Lust zu leben“! Einige Beobachtungen zur Stellung Paul Schiemanns (1876–1944) in der deutschbaltischen Öffentlichkeit vor und nach dem Ersten Weltkrieg. – Reval und die baltischen Länder: Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag, hrsg. von Jürgen von Hehn, Csaba János Kenéz. Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1980, lk 105–112.
- Helmut Kause. Die Einstellung Paul Schiemanns (1876–1944) zur deutschbaltischen Politik vor 1914. – Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917/ The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions, hrsg. von Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors. Köln; Wien: Böhlau, 1982, lk 155–172.
- Eliise Kevend-Luige mälestused. – 1905. a Eestis: mälestused, koost. Toomas Karjahärm. Tallinn: Argo, 2016, lk 77–80.
- Jüri Kivimäe. Noor-Eesti tähendust otsides: vanu ja uusi mõtteid. – Methis: Studia Humaniora Estonica, vol. 1, 1-2 (2012), lk 21–43.
- Jüri Kivimäe. Rektor Hans Kruus. Tallinn: Aasta Raamat, 2017.
- Hegely Klaus. Eesti varase tööliiskirjanduse piirjooned ja tunnused. – Keel ja Kirjandus 7/2020, lk 571–586.
- Konrad Kongo. J. Tõnissoni rahvamajanduspoliitilised vaated. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses: koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. Toim. Hans Kruus. Tartu: koguteose „Jaan Tõnisson“ komitee, 1938, lk 515–542.

- Reinhart Koselleck. The Temporalisation of Concepts. – Finnish Yearbook of Political Thought, Vol. 1 (1997), lk 16–24.
- Reinhart Koselleck. Die Geschichte der Begriffe und Begriffe der Geschichte. – Reinhart Koselleck Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2006, lk 56–76.
- Peter Krupnikov. Lettland und die Letten im Spiegel deutscher und deutschbaltischer Publizistik 1895–1950. Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1989.
- Hans Kruus. Eesti ühiskondlik mõte 1915. aastal. – Vaba Sõna, nr 12, 1915, lk 313–319.
- Hans Kruus. Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina. Tartu: Odamees, 1921.
- Hans Kruus. Jaan Tõnisson kaugvaates. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses: koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. Toim. Hans Kruus. Tartu: koguteose „Jaan Tõnisson“ komitee, 1938, lk 573–589.
- Mart Kuldkepp. „Grundbesitzer aus Estland“: activist regionalism in the Baltic Sea area in 1916. – Ajalooline Ajakiri, 1-2/2012, lk 137–165.
- Mart Kuldkepp. Hegemony and liberation in World War I: the plans for new Mare Nostrum Balticum. – Ajalooline Ajakiri, 3/2015, lk 249–285.
- Olaf Kuuli. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn: Olaf Kuuli, 1999.
- Nikolai Köstneri mälestused. – 1905. a Eestis: mälestused, koost. Toomas Karjahärm. Tallinn: Argo, 2016, lk 55–62.
- Eduard Laaman. Maaküsimus ja maauuenduskavatsused. Tallinn: Eestimaa Kooliõpetajate Selts, 1917.
- Eduard Laaman. Maauuendus Eestis. Tallinn: Päevaleht, 1918.
- Eduard Laaman. Enamluse süünd Eestis. – Eduard Laaman, Johannes Ernits. Enamlus Eestis. I osa. Tallinn: Kaitseväge Staabi VI osakond, 1930, lk 28–42.
- Eduard Laaman. Erakonnad Eestis: sissejuhatus poliitikasse IV. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1934.
- Eduard Laaman. Eesti iseseisvuse süünd. 1. Tartu: Loodus, 1936.
- Eduard Laaman. K. Pätsi poliitiline ideestik. – Varamu nr 2, küünlakuu 1939, lk 171–180.
- Eduard Laaman. Konstantin Päts: poliitika- ja riigimees. Tartu: Noor-Eesti, 1940.
- Dominick LaCapra. Rethinking Intellectual History and Reading Texts. – History and Theory, Vol. 19, No. 3 (Oct., 1980), lk 245–276.
- Epp Lauk. Eesti ajakirjanduse arenguhooni XX sajandi algusest 1930. aastate lõpuni. – Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940, koost. Epp Lauk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000, lk 9–42.
- John Laurent. Introduction. – Henry George's legacy in economic thought, ed. by J. Laurent. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 2005, lk 3–30.
- Wilhelm Lenz. Baltische Propaganda im Ersten Weltkrieg. Die Broschürenliteratur über die Ostseeprovinzen Rußlands. – Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917/ The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions, hrsg. von Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors. Köln; Wien: Böhlau, 1982, lk 187–204.
- Wilhelm Lenz. Deutsche Siedlungspläne im Baltikum während des Ersten Weltkrieges. – Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag, hrsg. von Ortwin Pelc, Gertrud Pickhan. Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1996, lk 391–406.

- Jörn Leonhard. Semantische Deplazierung und Entwertung. Deutsche Deutungen von liberal und Liberalismus nach 1850 im europäischen Vergleich. – *Geschichte und Gesellschaft* 29 (2003), lk 5–39.
- John D. Lewis. *The Genossenschaft-theory of Otto von Gierke: A Study in Political Thought*. Madison: University of Wisconsin, 1935.
- Bernhard Linde. „Noor-Eesti“ kümme aastat. Tartu, 1918.
- Liina Lukas. Kulturelle Konflikte in Estland im Spiegel der öffentlichen Diskussionen zu Beginn des 20. Jahrhunderts. – *Europa der Regionen: Der Finnische Meerbusen. Esten, Deutsche und ihre Nachbarn*, hrsg. von Karsten Brüggemann. München: Meidenbauer, 2007, lk 77–87.
- Leonard C. Lundin. The Road from Tsar to Kaiser: Changing Loyalties of the Baltic Germans, 1905-1914. – *Journal of Central European Affairs*, Vol. 10, No. 3 (1950), lk 223–255.
- Kersti Lust. Viimased 20 aastat 1905. aasta revolutsiooni elus. Pilk eestikeelsele ajalookirjutusele 1995–2015. – *Vikerkaar* 2015, nr 7/8, lk 136–156.
- Bernhard Mann. *Die baltischen Länder in der deutschen Kriegszielpublizistik 1914–1918*. Tübingen: Mohr, 1965.
- Darrin M. McMahon. *The Return of the History of Ideas? – Rethinking Modern European Intellectual History*, ed. by Darrin M. McMahon, Samuel Moyn. Oxford etc.: Oxford University Press, 2014, lk 13–31.
- Klaus Meyer. *Theodor Schiemann als politischer Publizist*. Frankfurt am Main; Hamburg: Rütten & Loening, 1956.
- Wolfgang J. Mommsen. *German liberalism in the nineteenth Century*. – *The Cambridge history of nineteenth-century political thought*, hrsg. von Gareth Stedman Jones und Gregory Claeys. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, lk 409–432.
- Hilda Moosberg. *1905.–1907. a revolutsioon Eestis*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955.
- Aadu Must. Privilegeeritust põlualuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste represseerimine Esimese maailmasõja ajal. – *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koost. Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 22(29). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014, lk 15–107.
- Jan-Werner Müller. *European Intellectual History as Contemporary History*. – *Journal of Contemporary History*, Vol. 46, No. 3 (July 2011), lk 574–590.
- Jan-Werner Müller. *On Conceptual History – Rethinking Modern European Intellectual History*, ed. by Darrin M. McMahon, Samuel Moyn. Oxford etc.: Oxford University Press, 2014, lk 74–93.
- Gustav Naan. *Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus*. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1947.
- A. Normes. „Postimehe“ ja „Uudiste“ vahekord. – *Vaba Sõna*, nr 1/2, 1916, lk 26–33.
- Aleksander Oinase mälestused. – 1905. a Eestis: mälestused, koost. Toomas Karjahärm. Tallinn: Argo, 2016, lk 70–73.
- Lui Olesk. *Isiklikust suhtumisest revolutsiooni: radikaalsotsialistlik erakond*. – *Punased aastad: mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis I*, toim. Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse selts, 1932, lk 88–90.
- Peeter Olesk. *Gustav Suits ja tema mõistmine*. – *Gustav Suits. Vabaduse väraval*. Tartu: Ilmamaa, 2002, lk 421–433.
- Peeter Olesk. *Gustav Suitsu poliitiline sõnavara 1901–1909*. – *Peeter Olesk. Filoloogia tõeline tähendus*. Tartu: Ilmamaa, 2008, lk 18–19.
- Vello Paatsi. *Vene sõjatsensuur Läänemere kubermangudes Esimese maailmasõja ajal 1914–1917*. – *Kas keelata või lubada? Tsensuur Rootsi ajast Eesti taasiseseis-*

- vumiseni. Seminar Eesti Kirjandusmuuseumis 26. novembril 2015. Koost. ja toim. Vello Paatsi, Kristi Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2015, lk 41–48.
- Vello Paatsi, Kristi Paatsi. Jaan Jõgever tsensori ja inimesena, I–II. – *Akadeemia*, 12/2015, lk 2166–2196; 1/2016, lk 116–137.
- Ago Pajur. Iseseisvusmanifesti sünnilugu. – *Iseseisvusmanifest: artikleid, dokumente ja mälestusi*. Koost. Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, 2014, lk 53–161.
- Dmitrii B. Pavlov. The Union of October 17. – *Russia Under the last Tsar: Opposition and Subversion 1894–1917*, hrsg. von Anna Geifman, Oxford: Blackwell, 1999, lk 179–198.
- Martin Peters. *Die Genossenschaftstheorie Otto v. Gierkes (1841–1921)*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001.
- Eva Piirimäe. Keeleline pööre. Humanitaarteaduste metodoloogia. Uusi väljavaateid, toim. Marek Tamm. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 33–58.
- Eva Piirimäe. Teoreetilisi perspektiive 19. sajandi eesti rahvusluse uurimiseks. – *Vene Impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses*, toim. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 16 (23). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2009, 167–191.
- Kaarel Piirimäe. Federalism in the Baltic: Interpretations of Self-Determination and Sovereignty in Estonia in the First Half of the Twentieth Century. – *East Central Europe* (2-3) 39 (2012), lk 237–265.
- Pärtel Piirimäe. Eesti mõtteloo uurimine 21. sajandil. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2020, 26 (1), lk 145–166.
- Eli Pilve. Millele nad lootsid? Eesti Rahvaerakonna ja Eesti Maarahva Liidu maa- poliitika ning selle kujunemine 1919. aasta maaseaduse eel. – *Akadeemia* 2/2017, lk 239–259; 3/2017, lk 413–442.
- Gert von Pistohlkors. Führende Schicht oder nationale Minderheit? Die Revolution von 1905/06 und die Kennzeichnung der politischen Situation der deutschen Balten zwischen 1840 und 1906 in der zeitgenössischen deutsch-baltischen Geschichtsschreibung. – *Zeitschrift für Ostforschung* 1972, lk 601–618.
- Gert von Pistohlkors. Ritterschaftliche Reformpolitik zwischen Russifizierung und Revolution: historische Studien zum Problem der politischen Selbsteinschätzung der deutschen Oberschicht in den Ostseeprovinzen Russlands im Krisenjahr 1905. Göttingen: Musterschmidt, 1978.
- Gert von Pistohlkors. Zielkonflikte deutsch-baltischer Politik nach der revolutionären Krise von 1905: zur Beurteilung der “Anleiheaktion” der Livländischen Ritterschaft und der Stadt Riga in Berlin in den Jahren 1906/07. – *Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917/ The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions*, hrsg. von Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors. Köln, Wien: Böhlau, 1982, lk 125–153.
- Gert von Pistohlkors. *Die Ostseeprovinzen unter russischer Herrschaft (1710/95–1914)*. – *Deutsche Geschichte im Osten Europas; Baltische Länder*, hrsg. von Gert von Pistohlkors. Berlin: Siedler, 1994, lk 265–450.
- Gert von Pistohlkors. Die Deutschbalten. Probleme einer Oberschicht vor dem Ersten Weltkrieg [1976]. – Gert von Pistohlkors. *Vom Geist der Autonomie: Aufsätze zur baltischen Geschichte*. Köln: Mare Balticum, 1995, lk 69–92.
- Gert von Pistohlkors. Ständische, ethnische und nationale Argumentationen von deutschen Balten über Esten und Letten im 19. Jahrhundert. – *Nordost-Archiv: Zeitschrift für Regionalgeschichte*, Neue Folge, Bd. 7 (1998), H. 1. Von regionaler

- zu nationaler Identität. Beiträge zur Geschichte der Deutschen. Letten und Esten vom 13. bis zum 19. Jahrhundert. Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1998, lk 235–253.
- Gert von Pistohlkors. Põlvkonnad baltisaksa ajalookirjutuses aastail 1919–2009. *Tuna* 2/2010, lk 34–47.
- Andrejs Plakans. *The Latvians: a short history*. Stanford: Hoover Institution Press, 1995, lk 104–111.
- Andrejs Plakans. Two 1905 congresses in Latvia: a reconsideration. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 38, 4 (2007), lk 401–417.
- Andrejs Plakans. *A Concise History of the Baltic States*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2011.
- Ellen Plotnik. Hans Pöögelmann. 1. Elu ja tegevus 1875–1919. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- Ellen Plotnik. Sissejuhatus. – Hans Pöögelmann. *Valitud teosed I: 1895–1917*, koost. Ellen Plotnik. Tallinn: Eesti Raamat, 1974, lk 5–21.
- Hans Pöögelmann. *Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. a*. Leningrad: Külvaja, 1933.
- Hans Pöögelmann. *Marx ja marksism Eestis*. Leningrad: Külvaja, 1933.
- Märt Raud. Eesti Vabariigi president Konstantin Päts. Tallinn: R. Tohver, 1938.
- Toivo U Raun. 1905 as a turning point in Estonian history. – *East European Quarterly* 14 (1980), No. 3, lk 327–334.
- Toivo U. Raun. *Estonian Social and Political Thought, 1905 – February 1917*. – *Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917/ The Russian Baltic provinces between the 1905/1917 revolutions*, hrsg. von Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors. Köln; Wien: Böhlau, 1982, lk 59–72.
- Toivo U. Raun. The Estonians and the Russian Empire, 1905-1917. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 15, 2/3 (1984), lk 130–140.
- Toivo U. Raun; Andrejs Plakans. The Estonian and Latvian national movements: an assessment of Miroslav Hroch's model. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 21, 2 (1990), lk 131–144.
- Toivo U. Raun. *Estonia and the Estonians*. Stanford: Hoover Institution Press, 1991.
- Toivo U. Raun. Culture Wars in Estonia at the Beginning of the 20th Century. – *Acta Historica Tallinnensia*, 4 (2000), lk 49–58.
- Toivo U. Raun. The Nationalities Question in the Baltic Provinces 1905–1917. – *Ethnic and National Issues in Russian and East European History*, ed. by John Morrison. Basingstoke; London: Macmillan Press; New York: St. Martin's Press, 2000, lk 121–131.
- Toivo U. Raun. Nineteenth- and early twentieth-century Estonian nationalism revisited. – *Nations and Nationalism* 9 (1), 2003, lk 129–147.
- Toivo Raun. 1905. aasta revolutsioon Balti provintside ja Soomes. – *Tuna*, 1/2005, lk 32–43.
- Toivo U. Raun. Violence and activism in the Baltic provinces during the Revolution of 1905. – *Acta Historica Tallinnensia*, 10 (2006), lk 48–59.
- Toivo U. Raun. The All-Estonian Congress in Tartu, November 1905: A Reassessment. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 38, 4 (2007), lk 383–400.
- Toivo Ü. Raun. Rahvuslik identiteet Eestis ja Soomes 1905–1917. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2008, lk 7–22.
- Toivo Raun. Eesti lülitumine modernsusse: “Noor-Eesti” roll poliitilise ja sotsiaalse mõtte mitmekesistamisel. – *Tuna* 2/2009, lk 39–50.

- August Rei mälestused. – 1905. a Eestis: mälestused, koost. Toomas Karjahärm. Tallinn: Argo, 2016, lk 30–34.
- August Rei. Mälestusi tormiselt teelt. Tallinn: Eesti Päevaleht: Akadeemia, 2010.
- Hugo Reiman. Tormas 1905. a. Sotsiaalrevolutsionääride liikumise algusest. – Punased aastad: mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis I. Toim H. Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932, lk 131–136.
- Melvin Richter. Begriffsgeschichte and the History of Ideas. – *Journal of the History of Ideas*, Vol. 48, No. 2 (1987), lk 247–263.
- Margo Roasto. Jaan Tõnissoni ja Hans Pöggelmanni vaidlus sotsiaaldemokraatia eesmärkide üle aastatel 1905–1907. – *Vikerkaar* 2015, nr 7/8, lk 122–135.
- H. Kendall Rogers. Before the Revisionist Controversy: Kautsky, Bernstein, and the Meaning of Marxism, 1895–1898. London; New York: Routledge, 2015.
- Tiit Rosenberg. Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal. – Paar sammukest, XXII: Eesti kirjandusmuuseumi aastaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2006, lk 31–48.
- Tiit Rosenberg. Maaküsimus ja 1919. aasta maareform Eestis: põhjused, eeldused ja tulemused. – Tiit Rosenberg. Künnivaod: uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloo kohta. Tartu: Ülikooli kirjastus, 2013, lk 373–378.
- Peeter Ruubel. Noor-Eesti ja poliitika. – Kümme aastat: Noor-Eesti 1905–1915. Tartu: Noor-Eesti, 1918, lk 48–61.
- Joosep Saat. Marksismi-leninismi ideede levimine Eestis. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954.
- Wilhelm Schrameier. Die deutsche Bodenreform-Bewegung. Jena: G. Fischer, 1912.
- Ulrich Schulte am Hülse. Grundeigentum zwischen Privatautonomie und öffentlich-rechtlichen Eigentumschranken: Entwicklungslinien des Eigentumsschutzes in Deutschland. Marburg: Tectum Verlag, 2013.
- William H. Shaw. Plekhanov on the Role of the Individual in History. – *Studies in Soviet Thought*, 35 (3), 1988, lk 247–265.
- Michael Silagi, Susan N. Faulkner. Henry George and Europe: the far-reaching effect of the ideas of the American social philosopher at the the turn of the Century. – *The American Journal of Economics and Sociology*, 45:2 (1986), lk 201–213.
- Michael Silagi, Susan N. Faulkner. Henry George and Europe: in Germany, George's Followers, headed by Adolf Damaschke, won several statutes and a constitutional revision. – *The American Journal of Economics and Sociology*, 52:3 (1993), lk 369–384.
- Quentin Skinner. Interpretation and the understanding of speech acts. – Quentin Skinner. *Visions of politics. Volume 1: Regarding method.* Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2002, lk 103–127.
- Quentin Skinner. Meaning and understanding in the history of ideas. – Quentin Skinner. *Visions of politics. Volume 1: Regarding method.* Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2002, lk 57–89.
- Erich F. Sommer. Die Einigungsbestrebungen der Deutschen in Rußland zwischen 1905 und 1914. – *Der Beitrag der Deutschbalten und der städtischen Rußlanddeutschen zur Entwicklung des Russischen Reiches von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*, hrsg. von Boris Meissner, Alfred Eisfeld. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik 1999, lk 231–244.
- Peeter Speak. Rahvusliku sotsiaaldemokraatia tekkimine Eestis. – 1905. a Eestis: mälestused, koost. Toomas Karjahärm. Tallinn: Argo, 2016, lk 11–15.

- Robert Spät. Die „polnische Frage“ in der öffentlichen Diskussion im Deutschen Reich, 1894–1918. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2014.
- William Downie Stewart. Land tenure and land monopoly in New Zealand: I. – *Journal of Political Economy*, 17:2 (1909), lk 82–91.
- Seppo Zetterberg. Die Liga der Fremdvölker Russlands 1916–1918. Ein Beitrag zu Deutschlands antirussischem Propagandakrieg unter den Fremdvölkern Russlands im Ersten Weltkrieg. Helsinki: Suomen historiallinen seura, 1978.
- Seppo Zetterberg. Eesti ajalugu. Tallinn: Tänapäev, 2009.
- Ilmar Talve. Gustav Suits ja ta kaasaeg enne „Noor-Eestit“. – Ilmar Talve. Vanem ja noorem Eesti. Tartu: Ilmamaa, 2008, lk 74–82.
- Hiljar Tammela, Olev Liivik. Kas Eesti lähiajaloo on endiselt „valgeid laike“?. – *Tuna* 4/2010, lk 129–135.
- Karl Tammistu. J. Anveldi seisukohtadest rahvus- ja internatsionalismiküsimustes. – *Revolutsioonist revolutsioonini 1905–1940*. Tallinn: Eesti Raamat, 1975.
- Karl Tammistu. Sissejuhatus. – Jaan Anvelt. Valitud teosed 1, 1905–1917, koost. Karl Tammistu. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk 7–33.
- Peeter Tarvel. Jaan Tõnissoni rahvuspoliitilisi vaateid. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses: koguteose tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. Toim. Hans Kruus. Tartu: koguteose „Jaan Tõnisson“ komitee, 1938, lk 415–468.
- Pille Tekku. Filosoofiliste teoste tõlked eesti keelde ja nende retseptatsioon 1944. aastani: magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2018.
- Rein Toomla. Eesti erakonnad. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.
- Balázs Trencsényi, Maciej Janowski, Mónika Baár, Maria Falina, Michal Kopeček. A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume I, Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Henry Tudor. Introduction. – *Marxism and Social Democracy: The Revisionist Debate 1896–1898*, ed. by H. Tudor, J. M. Tudor. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Artur Tupits. Konstantin Päts: Eesti riigi rajaja. (Eesti rahvuslikud suurmehed: elulooline kirjastik noorsoole. IV). Tallinn: Kooli-Kooperatiiv, 1936.
- Rustem Tsiunchuk. Peoples, Regions, and Electoral Politics: The State Dumas and the Constitution of New National Elites. – *Russian Empire: Space, People, Power, 1700–1930*, ed. by Jane Burbank, Mark von Hagen, and Anatolyi Remnev. Bloomington: Indiana University Press, 2007, lk 366–397.
- Jaan Undusk. Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses. – *Võim ja kultuur*. Toim. Arvo Krikmann, Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kirjandusloo ja Folkloristika Keskus, 2003, lk 41–68.
- Jaan Undusk. Iseseisvusmanifesti intertekstuaalsus. – *Iseseisvusmanifest: artikleid, dokumente ja mälestusi*. Koost. Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, 2014, lk 19–52.
- Jaan Undusk. Kuidas portreerida Jaan Tõnissoni. Müüt ja psühholoogia. – *Tuna* 1/2019, lk 2–18.
- Jaak Valge. Punased. I. Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut/ Rahvusarhiiv, Tallinn, 2014.
- Rein Veidemann. Tsensuur kui kontekst. – Rein Veidemann. Tuikav tekst: artikleid ja esseid eesti kirjandusest ja kultuurist 2000–2005. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006, lk 183–195.
- Feliks Virma. Maasuhted, maakasutus ja maakorraldus Eestis. Tartu: Halo, 2004.

- Heide W. Whelan. *Adapting to Modernity: Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility*. Köln etc: Böhlau, 1999.
- James D. White. *The 1905 Revolution in Russia's Baltic provinces. – The Russian Revolution of 1905: centenary perspectives*, ed. by Jonathan D. Smele, Anthony Heywood. London; New York: Routledge, 2012, lk 55–78.
- Reinhard Wittram. *Liberal und konservativ als Gestaltungsprinzipien baltischer Politik. – Baltische Monatschrift 61 (1930)*, lk 213–232.
- Reinhard Wittram. *Liberalismus baltischer Literaten; zur Entstehung der baltischen politischen Presse*. Riga: G. Löffler, 1931.
- Reinhard Wittram. *Die geistige Lage des baltischen Deutschtums in historischer Perspektive. – Baltische Monatshefte, 1933*, lk 249–261.
- Reinhard Wittram. *Meinungskämpfe im baltischen Deutschtum während der Reformepoche des 19. Jahrhunderts: Festschrift der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga zu ihrer Hundertjahrfeier am 6. Dezember 1934*. Riga: Kommissionsverlag von E. Bruhns, 1934.
- Bradley D. Woodworth. *Civil society and nationality in the multiethnic Russian empire: Tallinn/Reval, 1860–1914*. PhD dissertation. Bloomington: Indiana University, 2003.
- Bradley D. Woodworth. *Patterns of Civil Society in a Modernizing Multiethnic City: A German Town in the Russian Empire Becomes Estonian. – Ab Imperio 2 (2006)*, lk 135–162.
- Ülevaade Eestimaal Kommunistliku partei ajaloo kohta. I osa. XIX sajandi 90. aastad – 1920. Toim. Aleksander Panksejev, Abe Liebman. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.
- Наталья С. Андреева. *Прибалтийские немцы и российская правительственная политика в начале XX века*. Санкт-Петербург: Мирь, 2008.
- Наталья Андреева. *Революция 1905–1907 гг. и прибалтийские немцы*. Москва: Русская книга, 2016.
- Владимир Вельман. *1905 год в Эстонии : на пути к диктатуре пролетариата*. Москва: Старый большевик, 1932.
- Государственная Дума. *Сессия 1, Стенографические отчеты 1906 г. Т. 1, Заседания 1-18 (с 27 апреля по 30 мая)*. С.-Петербург, 1906.
- Якоб Пальвадре. *Революция 1905–7 гг. в Эстонии: в приложении – документы*. Ленинград : Прибой, 1926.
- Рустем Аркадьевич Циунчук. *Думская модель парламентаризма в Российской империи: этноконфессиональное и региональное измерения*. Казань: Фэн, 2004.

SUMMARY

The land question, ethnic antagonism, and the reception of political ideologies: social thought in the Estonian area, 1905–1916

The late nineteenth and early twentieth century was a period of rapid social change in Europe. Technological progress, industrialization, and urbanization shaped the economy and brought along new challenges. Diverse political ideologies proposed solutions to modern social problems and proponents of those ideologies tried to gain public support. The First World War transformed the map of Europe. In Eastern Europe, multi-ethnic empires collapsed, giving way to nation-states. The precondition for this process was the development of social thought in the first decades of the twentieth century. The political ideas of Eastern Europe's political leaders played a decisive role in the early history of these newly established states.

In the Estonian area, revolutionary changes took place in 1905 and 1917. Therefore, these years have attracted significant attention in Estonian historiography. However, when examining the history of political and social thought in the Estonian area, the period between those years is no less fascinating. That was the period when the ideas born in 1905 developed further and the ideas that influenced society in 1917 first emerged. Studying the development of these ideas facilitates a better understanding of the historical choices made in the Estonian area in 1917 and subsequent years.

This dissertation studies political ideas presented in public debates in the Estonian area from 1905 to 1916. The purpose of the dissertation is to analyse the political discussions regarding the land question and the reception of political ideologies in the period of ethnic antagonism. By focusing on these debates, the research reveals the multiplicity of ideas and the diversity of arguments introduced in the Estonian area during the period under study. More precisely, the thesis examines which arguments were used by the authors who participated in the debates to justify their positions, which foreign authors those authors relied on, and how the debates on the interpretation of political ideologies influenced the development of social thought in the Estonian area.

The thesis is an integrated collection of research publications that includes an introductory chapter and five peer-reviewed articles:

1. The political debate about the land question in the Estonian area of the Baltic provinces, 1905–1914. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 51, 4 (2020), 611–630.
2. Konstantin Pätsi „Maa-küsimus“ ja selle ajalooline kontekst [Konstantin Päts's 'The Land Question' and its historical context]. – *Ajalooline Ajakiri*, 4/2014, 303–328.

3. Marksismi retseptioon ja dogmaatilise marksismi kriitika Eesti alal aastatel 1905–16 [The reception of Marxism and criticism of dogmatic Marxism in the Estonian area, 1905–16]. – *Ajalooline Ajakiri*, 3-4/2021, 169–194.
4. Über die Definition und Anwendung ideologischer Begriffe in den politischen Debatten der deutschbaltischen Presse in den Jahren 1906–1914 [The definition and use of ideological concepts in the political debates of Baltic German newspapers, 1906–1914]. – *Forschungen zur baltischen Geschichte* 17 (2022), 48–70.
5. Baltisaksa publitsistika rahvusküsimusest ja eesti ajakirjanduse vastukajad sellele aastatel 1914–1916 [Baltic German polemical writings on the national question in the Baltic provinces and reaction to them in Estonian newspapers, 1914–1916]. – *Esimene maailmasõda ja Eesti II, toim. Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised* 24 (31). Tartu: Rahvusarhiiv, 2016, 328–348.

Each article deals with the historical context of a certain political debate that took place in the period. At the same time, each article approaches the research topic from a slightly different point of view. That way, the articles form a comprehensive research cycle. When analysing political texts, contextual and conceptual methods of intellectual history have been used in the dissertation. From a methodological point of view, the aim of the dissertation is therefore to learn how ideological concepts were used in a political text and how the author of the text intervened in the contemporary political debate.

Political debates on the land question included several issues. The most important questions were whether the expropriation of large land holdings is necessary and legitimate, whether compensation should be paid to landowners in case of expropriation of land, and whether the expropriated land should be sold as private property or leased out long-term. During the period, five political parties or ideological factions can be identified in the political debates on the land question in the Estonian area: 1) Baltic German conservatives, 2) Baltic German liberals, 3) the moderate wing of the Estonian national movement or the national liberals, 4) the radical wing of the Estonian national movement or the social liberals, 5) the social democrats.

The dissertation reasons that various legal and economic arguments were used in the political debates on the land question. The proponents of the expropriation of private property justified their position by claiming that it would be in the general interest of society. The views of the authors who participated in the debates were influenced by contemporary property theories affirming that the legal regulation of land ownership must consider the social nature of land ownership. Proposals favouring the distribution of land to the peasantry relied on the idea of perpetual lease. When comparing the efficiency of large-scale and small-scale agriculture, authors introduced arguments that reflected wider discussions on the development of agriculture in Europe at the beginning of the twentieth century.

Political debates on the use of ideological concepts and the interpretation of ideologies also included narrower questions. These disputes took place against

the background of deepening ethnic antagonism in the Baltic provinces. In the debates held in the Baltic German newspapers, one can distinguish the conservative and liberal directions of Baltic German political thought. At the same time, right-wing and left-wing circles emerged among Baltic German liberals. Baltic German conservatives emphasized the values of the organic relations and historical traditions in a society. On the other hand, according to Baltic German liberals, the basic principle of modern society was the equality of citizens. In opposition to democratic reforms, Baltic German right-wing liberals used the arguments of nineteenth-century classical liberalism. However, the views of Baltic German left-wing liberals reflected the changing nature of liberalism at the beginning of the twentieth century.

The development of the social thought of Estonians between 1905 and 1916 was shaped by nationalism, liberalism, and social democracy. While the history of the Estonian national movement and the spread of liberal ideas in the Estonian area have already been thoroughly researched, the study of the history of socialist ideas is still influenced by the ideologically biased historiography of the Soviet period. According to Soviet historiography, the Bolsheviks offered the most correct interpretation of Marxist ideology in the Estonian area.

The present thesis argues that in the period from 1905 to 1916, the diversification of left-wing political thought took place in the Estonian area. The reception of Marxism intensified in Estonian political literature. Estonian social democratic authors explained the basic principles of Marxist ideology and debated on the correct interpretation of the materialist conception of history. At the same time, revisionist ideas that opposed revolutionary Marxism and supported evolutionary socialism appeared in the Estonian press. During the First World War, debates on socialist views regarding the national question gained momentum among Estonian left-wing authors.

During the First World War, in parallel with the debates on the national question, discussions of the causes and consequences of the war arose in both Baltic German and Estonian newspapers. In Germany, Baltic German authors published texts which attempted to convince readers that the Baltic provinces belonged to the German cultural sphere. These texts emphasized the cultural importance of the Baltic Germans in the Baltic provinces and highlighted examples of the friendliness of Estonians and Latvians towards Baltic Germans, and the hostility of those peoples towards Russians. However, the Estonian press repeatedly refuted the claims of these Baltic German authors, emphasizing the loyalty of Estonians and Latvians to the Russian Empire. Nevertheless, the texts of Baltic German authors reinforced the image of the Baltic Germans as supporters of the expansion of the German Empire in the Baltic provinces.

As a conclusion, political debates that were analysed in the thesis reveal several characteristics of the history of social thought in the period under study in the Estonian area. **First**, the importance of political debates increased in society during the period. Therefore, one can speak of **the growth of the politicization** of social thought in Estonia. As a result of the Revolution of 1905, extensive discussions broke out regarding the future of both the Russian Empire

and its Baltic provinces. This was encouraged by the October Manifesto, which promised freedom of speech and of the press, and which in fact replaced pre-censorship with post-censorship. As a result, a wide variety of social questions were debated in the public press. The establishment of the first legal political parties at the end of 1905 was accompanied by the publication of a new type of political text – i.e., party programs. The State Duma elections in 1906 led to electoral struggle and launched political debates on the necessary democratic reforms that the new legislature had to implement.

The authors who participated in the public debates presented diverse national, economic, and legal arguments to support their positions. Some of these arguments were already familiar to readers from earlier debates. However, a number of concepts and arguments were used for the first time in public debates in Estonia. For example, in the debates on the land question, the concept of perpetual lease was introduced, the advantages or disadvantages of large-scale and small-scale agriculture were highlighted, and the socialist theory regarding the effects of capitalist production on land ownership relations was explained. With the help of such concepts and explanations, the authors who participated in the debates tried to justify their claims and persuade their readers. More generally, new political concepts and arguments enriched political debates, offering different possibilities for comprehending political processes and solving social problems.

Second, the ideas of foreign authors had a more significant influence on the development of social thought than ever before. Several Estonian authors had read foreign political literature as part of their studies abroad or in exile. The wider distribution of political literature in the Estonian area also encouraged the spread of foreign ideas. Therefore, the authors who took part in the debates often relied on the works of foreign authors to justify their claims. The ideas of foreign authors were further developed and adapted to fit the local historical context and provide solutions to local problems. Thus, the debates in the Estonian area also reflected the discussions that took place elsewhere in Europe on the nature of land ownership, the efficiency of agricultural methods, the goals of liberalism, the need for democratic reforms, and the Marxist conception of history.

Third, the reception of political ideologies and the ideological diversification of society were characteristic of the period. In 1905, new political parties had to define themselves ideologically. This led to discussions on the fundamental principles of political ideologies. Baltic German newspapers tried to explain the differences between conservatism and liberalism but did not reach a consensus on whether the Baltic Constitutional Party should defend conservative or liberal values. Estonian liberals clearly distanced themselves from the social democrats and explained the principles of liberalism to their readers. On the other hand, social democrats introduced Marxism as a social science that has discovered the laws of social development. Estonian authors who participated in the debates had read ideological texts primarily in German or Russian. Nevertheless, more translated political literature and original ideological texts

were increasingly published in Estonian. This testifies to the accelerated reception of political ideologies and the growth of political awareness among the wider readership.

The result of the reception of political ideologies was the ideological diversification of political thought. While at the beginning of the period, the Baltic Germans represented conservative thought and the Estonian national movement promoted reformist thought, by the end of the period, different ideological factions and political parties were formed in the Estonian area. Thus, conservatives, right-wing liberals, and left-wing liberals can be distinguished among Baltic German authors, and national liberals and social liberals can be identified among Estonian liberals. Ideological debates on the interpretation of Marxism led to criticism of dogmatic Marxism, the emergence of evolutionary socialism, and the splitting of Estonian social democracy. Due to this diversification, several political parties shaped left-wing Estonian political thought in 1917: the Estonian Labour Party, the Estonian Social Democratic Workers' Party, the Estonian Socialist Revolutionary Party, and local organizations of the Russian Social Democratic Workers' Party.

Fourth, the political debates of the observed period are characterized by **fragmentation** and **dialogue**. The debates were fragmentary because in most cases, the authors who participated in the debates did not offer a comprehensive solution to social problems. Instead, they answered narrower questions, thereby disproving the arguments of the authors on the opposite side of the debate. Since most of the political texts that took part in the debates were published in newspapers, the fragmentation can be explained by the limited scope of the journalistic article. Nevertheless, the party programs that were published as separate publications also remained terse in explaining the necessary reforms.

The dialogic nature of the debates was expressed in the fact that ideologically close factions often entered into political dialogue with each other. Baltic German newspapers argued the most with other Baltic German newspapers, Estonian national newspapers primarily refuted the claims of other national newspapers, and left-wing authors accused each other of misunderstanding socialist ideas. On the one hand, the dialogic nature of the debates was caused by the cultural boundaries created by using both the German and Estonian languages in the Estonian area. On the other hand, it is evidence of increased political competition, which created the need to fight for the support of voters with a similar worldview.

Fifth, social thought in the Estonian area was **dynamic, i.e., changing**. The period 1905–1916 witnessed the transformation of social thought, further development of ideas, and reinterpretation of ideological principles. It would be incorrect to metaphorically describe the political debates of 1905 as a rehearsal for the discussions in 1917. Several new ideas were elaborated only in the years following 1905. At the same time, the history of social thought at the beginning of the twentieth century in the Estonian area cannot be described as an uninterrupted development. The true meaning of the statements presented in political debates always depended on the ideological and historical context of

the debates. Such statements were not presented as arguments for or against any reform implemented after 1918 in the period of independent Estonia.

In further research, the political debates of this period could still be analysed from different perspectives. Both the conceptual method that examines the use of ideologically charged terms and the biographical approach promise interesting conclusions. Although the political views of several authors active in the Estonian area have been studied, it can still be argued that the ideas of politicians who influenced the political events of 1917–1918 and the decisions of the Estonian Constituent Assembly are still largely unexamined. Finally, a comprehensive comparative approach that analyses the development of social thought in the Estonian area from a broader Eastern European regional perspective has still not been written.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi Margo Roasto
Sünniaeg 27. aprill 1987
E-post margoroasto@hotmail.com

Haridus

2021 Tartu Ülikool, magistrikraad (õigusteadus)
2018 Tartu Ülikool, bakalaureusekraad (õigusteadus)
2011 Tartu Ülikool, magistrikraad (ajalugu)
2008 Tartu Ülikool, bakalaureusekraad (ajalugu), *cum laude*

Teenistuskäik

alates 2020 jurist, Välisministeerium
2017–2020 toimetaja, kirjastus Maurus
2012–2016 õpetaja, Tartu Herbert Masingu Kool

Peamine uurimisvaldkond

Poliitiliste ideede ja ühiskondliku mõtte ajalugu Eesti alal 20. sajandi alguses.

Publikatsioonide loetelu

1. Konstantin Pätsi „Maa-küsimus“ ja selle ajalooline kontekst. – Ajalooline Ajakiri, 4/2014, lk 303–328.
2. Jaan Tõnissoni ja Hans Pöggelmanni vaidlus sotsiaaldemokraatia eesmärkide üle aastatel 1905–1907. – Vikerkaar 2015, nr 7/8, lk 122–135.
3. Baltisaksa publitsistika rahvusküsimusest ja eesti ajakirjanduse vastukajad sellele aastatel 1914–1916. – Esimene maailmasõda ja Eesti II, toim. Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 24 (31). Tartu: Rahvusarhiiv, 2016, lk 328–348.
4. The political debate about the land question in the Estonian area of the Baltic provinces, 1905–1914. – Journal of Baltic Studies, vol. 51, 4 (2020), lk 611–630.
5. Marksismi retseptioon ja dogmaatilise marksismi kriitika Eesti alal aastatel 1905–16. – Ajalooline Ajakiri, 3-4/2021, lk 169–194.
6. Eesti vasakerakondade suhtumine revolutsiooni 1919. aasta kevadel. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat /Annales Litterarum Societatis Esthonicae 2020. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2022, lk 155–166.
7. Über die Definition und Anwendung ideologischer Begriffe in den politischen Debatten der deutschbaltischen Presse in den Jahren 1906–1914. – Forschungen zur baltischen Geschichte 17 (2022), lk 48–70.

CURRICULUM VITAE

Name Margo Roasto
Date of Birth April 27, 1987
E-mail margoroasto@hotmail.com

Education

2021 University of Tartu, MA, law
2018 University of Tartu, BA, law
2011 University of Tartu, MA, history
2008 University of Tartu, BA, history, *cum laude*

Employment

since 2020 lawyer, Ministry of Foreign Affairs
2017–2020 editor, Maurus Publishing
2012–2016 teacher, Tartu Herbert Masing School

Field of research

History of political ideas and social thought in the Estonian area at the beginning of 20th century.

Publications

1. Konstantin Pätsi „Maa-küsimus“ ja selle ajalooline kontekst [Konstantin Päts's “The Land Question” and its historical context]. – *Ajalooline Ajakiri*, 4/2014, 303–328.
2. Jaan Tõnissoni ja Hans Pöögelmanni vaidlus sotsiaaldemokraatia eesmärkide üle aastatel 1905-1907 [The debate between Jaan Tõnisson and Hans Pöögelmann about the goals of social democracy, 1905–1907]. – *Vikerkaar* 2015, nr 7/8, 122–135.
3. Baltisaksa publitsistika rahvusküsimusest ja eesti ajakirjanduse vastukajad sellele aastatel 1914–1916 [Baltic German polemical writings on the national question in the Baltic provinces and reaction to them in Estonian newspapers, 1914–1916]. – *Esimene maailmasõda ja Eesti II*, toim. Tõnu Tannberg. *Eesti Ajalooarhiivi Toimetised* 24 (31). Tartu: Rahvusarhiiv, 2016, 328–348.
4. The political debate about the land question in the Estonian area of the Baltic provinces, 1905–1914. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 51, 4 (2020), 611–630.
5. Marksismi retseptioon ja dogmaatilise marksismi kriitika Eesti alal aastatel 1905–16 [The reception of Marxism and criticism of dogmatic Marxism in the Estonian area, 1905–16]. – *Ajalooline Ajakiri*, 3-4/2021, 169–194.
6. Eesti vasakerakondade suhtumine revolutsiooni 1919. aasta kevadel [Estonian left-wing political parties' attitudes towards revolution in the

- spring of 1919]. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat /Annales Litterarum Societatis Esthonicae 2020. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2022, 155–166.
7. Über die Definition und Anwendung ideologischer Begriffe in den politischen Debatten der deutschbaltischen Presse in den Jahren 1906–1914 [The definition and use of ideological concepts in the political debates of Baltic German newspapers, 1906–1914]. – Forschungen zur baltischen Geschichte 17 (2022), 48–70.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiiemaa.** Aafrika retseptioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍāavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittelassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamõlder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsid 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
30. **Ivo Juurvee.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.
31. **Mari Nõmmela.** Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2013, 213 lk.
32. **Kristi Kukk.** Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani. Tartu, 2013, 180 lk.
33. **Helen Rohtmets-Aasa.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Tartu, 2014, 166 lk.
34. **Olev Liivik.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu, 2014, 349 lk.
35. **Reigo Lokk.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnoliitilised konfliktid. Tartu, 2015, 465 lk.
36. **Tõnis Tatar.** Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Tartu, 2015, 295 lk.
37. **Madis Maasing.** The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century). Tartu, 2016, 318 p.
38. **Liisi Esse.** Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu, 2016, 210 lk.
39. **Tarvo Kärberg.** Digital Preservation of Knowledge – a theoretical-practical research at the National Archives of Estonia. Tartu, 2016, 183 p.

40. **Algo Rämmer.** Haritlased ja Balti kultuurikoostöö 1920.–1930. aastatel. Tartu, 2016, 203 lk.
41. **Kristjan Luts.** Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu, 2017, 246 lk.
42. **Mihkel Mäesalu.** Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486. Tartu, 2017, 363 lk.
43. **Karl Stern.** Mittetariifsete kaubandusmeetmete rakendamine 1930. aastatel Eesti Vabariigi näitel. Tartu, 2017, 182 lk.
44. **Janet Laidla.** Ajalookirjutust mõjutanud tegurid varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Tartu, 2017, 311 lk.
45. **Mari-Leen Tammela.** Isikulooline perspektiiv Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloos 1920–1940. Tartu, 2017, 417 lk.
46. **Kadi Polli.** Valgustuskunst. Balti kunstiharrastusest ja joonistuspraktikatest 18. ja 19. sajandi vahetusel. Tartu, 2019, 369 lk.
47. **Hannes Vinnal.** Turusidemed. Kaubandus, kommunikatsioon ja lõimumine Lääne- ja Põhjamere regioonis, c. 1730–1830. Tartu, 2019, 190 lk.
48. **Holger Rajavee.** Moodsa kunstnik-geeniuse idee süünd ja kujunemine Prantsuse ja Briti traditsioonide põhjal 17.–18. sajandil ning selle refleksioonid 20. sajandil. Tartu, 2019, 164 lk.
49. **Feliks Gornischeff.** Venemaa suhted Preisimaaga Napoleoni sõdade ajal baltisaksa päritolu diplomaatide tegevuse näitel aastatel 1806–1812. Tartu, 2020, 225 lk.
50. **Kerttu Palginõmm.** Pracht und Luxus zwischen Brügge und Reval: das Retabel des Marienaltars der Bruderschaft der Revaler Schwarzenhäupter des Meisters der Legende der Hl. Lucia. Tartu, 2020, 304 s.
51. **Ago Raudsepp.** Pääsemine ja häving Demokraatia mõju Soome ja Eesti julgeolekule aastatel 1918–1948. Tartu, 2020, 552 lk.
52. **Indrek Schwede.** Jalgpalli positsioonist Eestis ja selle marginaliseerumise põhjustest Nõukogude anneksiooni perioodil. Tartu, 2021, 212 lk.
53. **Triin Tark.** Rahvuskuuluvuse tähendus riigi ja üksikisiku perspektiivist Eestist Saksamaale 1941. aastal ümberasunute elulooliste andmete põhjal. Tartu, 2021, 285 lk.
54. **Lea Kõiv.** Kirikukorraldus ja vaimulik elu rootsiaegses Tallinnas. Tartu, 2021, 282 lk.
55. **Ilmar Tammisto.** Aadel ja riigivõim Liivimaal 1634–1680. Tartu, 2023, 368 lk.
56. **Viktors Dāboliņš.** The Rise of the Riga Schillings (1582–1621). Tartu, 2023, 313 p.